

Prof. Jitendrasinh D. Vihol is working as an Assistant Professor in this College since 2021. He has done Graduation degree with silver Medal from College and Post Graduation in History from Pramukh Swami Science & H. D. Patel Arts College, Kadi. He also qualified in GSET Exam in year of 2022 and also pursuing Ph.D. Degree from Gujarat University, Ahmedabad. He has participated in various National Levels Seminars and presented and Published research papers. He has also interested in the subjects like Ancient Indian history, History of Gujarat, Cultural History of India.

Dr. Apexa N. Pandya serving as an Assistant Professor at Maniben M. P. Shah Mahila Arts College, Kadi. She has done her Graduation, Post-Graduation, M.Phil. & Ph.D. in Sociology Subject Year of 2020 from Gujarat University, Ahmedabad. She is an Assistant Professor in this college since 2022. She has Fifteen (15) Research Papers and Many Journals in reputed Educational Journals & also presented Five (5) at State and International level seminars conferences & Workshops. She is interested in Women Empowerment.

Dr. Hasmukh M. Solanki is serving as a contractual Faculty at Maniben M.P. Shah Mahila Arts College, Kadi in Sociology Subject since 2023. He has 6 years of Teaching Experience. He has completed his M.Phil. with Sociology subject in 2016 from Gujarat University. He earns Doctorate degree from Gujarat University, Ahmedabad in 2021. He has published more than 5 research papers in various National, International journal edited several books. He has attended various National, international seminars conferences, workshops etc.

Indian Freedom Fighters

Publisher Maniben M. P. Shah Mahila Arts College,
Opp. N.C. Desai Petrol Pump,
Kadi - 382715, Dist. : Mehsana
Gujarat, India
Ph. : (02764) 242072
Email : hina639@gmail.com

ISBN 978-81-971187-6-0

9 788197 118760

Editor

*Prof. Jitendrasinh D. Vihol
Dr. Apexa N. Pandya
Dr. Hasmukh M. Solanki*

Indian Freedom Fighters

Prof. Jitendra D. Vihol
Dr. Apexa N. Pandya
Dr. Hasmukh M. Solanki

Edited book for Proceedings of National Level Virtual Conference

“Indian Freedom Fighters”

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College

Publisher

ISBN-978-81-971187-6-0
First Edition

Published by:

MANIBEN M. P. SHAH MAHILA ARTS COLLEGE,

Opp. N. C. Desai Petrol Pump,

Kadi - 382715, Dist - Mehsana,

Gujarat, India

Ph.: (02764) 242072

E-Mail: hina639@gmail.com

Published - 2024

© Reserved

ISBN: 978-81-971187-6-0

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form or by any mean without permission in writing from the publisher.

Published at: Kadi

Preface

Dear Reader,

Behind the ceremony of Independence, 15th of August 1947, there is a violent and disordered history of furious rebellions, fights, and activities carried out by thousands of enthusiastic Indian freedom fighters to free India from British rule. Many of India's freedom fighters fought, suffered, and died.

The Indian freedom fighters did not only play an essential part in the country's independence, but they also left a legacy of daring, unwavering resolve, and steadfast devotion to the country. They inspire millions to fight and preserve our precious freedom, even after their death. Indian history is rich with stories of brave individuals who fought valiantly for the country's independence from British colonial rule. Among these heroes, several stand out for their unwavering dedication, sacrifices, and leadership. One such remarkable figure is Mohandas Karamchand Gandhi, fondly known as Mahatma Gandhi, who played a pivotal role in India's freedom struggle through his philosophy of nonviolent resistance.

Born on October 2, 1869, in Porbandar, Gujarat, Gandhi was raised in a devout Hindu family. His early years were marked by a modest upbringing and a strong sense of moral values instilled by his parents. After completing his education in law in England, Gandhi moved to South Africa, where he experienced firsthand the injustices faced by Indians under the British colonial regime. It was during his time in South Africa that Gandhi began to develop his philosophy of Satyagraha, or nonviolent resistance, as a means to combat oppression and injustice.

Gandhi returned to India in 1915, armed with his principles of nonviolence and civil disobedience. He quickly emerged as a prominent leader in the Indian National Congress and began mobilizing the masses against British rule. Gandhi's methods were unconventional yet powerful, relying on peaceful protests, boycotts, and fasting as tools of resistance. His ability to galvanize the masses and inspire ordinary people to join the freedom struggle was unparalleled.

One of Gandhi's most significant contributions to India's independence movement was the Salt March of 1930. In protest against the British salt tax, Gandhi led a 240-mile march to the coastal village of Dandi, where he and thousands of followers defied the salt laws by collecting salt from the seashore. The Salt March captured the imagination of the nation and drew international attention to the plight of Indians under British rule.

Throughout his life, Gandhi remained committed to the principles of truth, nonviolence, and equality for all. He advocated for the rights of the oppressed, including the untouchables,

and worked tirelessly to bridge the gap between different religious and social communities. Gandhi's philosophy of ahimsa (nonviolence) and his emphasis on moral and ethical values continue to inspire movements for peace and justice around the world.

Despite facing numerous challenges and setbacks, Gandhi remained resolute in his pursuit of freedom for India. His unwavering commitment to nonviolence and his willingness to suffer personal hardships for the greater good earned him the title of "Mahatma," meaning "Great Soul." Gandhi's influence extended far beyond the borders of India, inspiring countless individuals and movements for social change.

On January 30, 1948, Mahatma Gandhi was assassinated by a Hindu nationalist who opposed his vision of a united and inclusive India. His death was mourned by millions around the world, but his legacy lived on. Gandhi's teachings continue to resonate with people of all backgrounds, reminding us of the power of compassion, courage, and moral integrity in the face of adversity.

In conclusion, Mahatma Gandhi's role in India's freedom struggle is unparalleled. Through his philosophy of nonviolence and civil disobedience, he mobilized the masses and challenged the might of the British Empire. Gandhi's life and teachings remains a beacon of hope and inspiration for generations to come, reminding us of the transformative power of love, truth, and justice.

Mr. Jitendrasinh D. Vihol,
Dr. Apexa N. Pandya, and
Dr. Hasmukhbhai M. Solanki

CONTENTS

Sr. No.	Title & Author	Page No.
1	Comparative Analysis of Sardar Vallabhbhai Patel and Subhash Chandra Bose: A Historical Perspective Rana Jayrajsinh Shankarsinh	1
2	The Contribution of Sardar Vallabhbhai Patel to Pre and Post-Independent India Dr. Sejal B. Patel	6
3	An analysis of the role of Mahatma Gandhi of Gujarat in the freedom struggle of the country Ms. Bhartiben Rameshbhai Prajapati Dr. Jalpaben Vishnubhai Prajapati	14
4	Foundation of Education Related to Sociology Mr. Dharmendrabhai K. Chaudhari Mr. Harsukh H. Parmar	19
5	Freedom Fighter: Kasturba Gandhi Dr. Jaimini C. Solanki Dr. Varshaben C. Brahmabhatt	25
6	Women Freedom Fighter in India Ashvinee R. Barbate Sanobar Shekh	29
7	वीर क्रांतिकारी प्रतापसिंह बारहट डॉ. शीतल ए. अग्रवाल	33
8	સમાજવાદી વિચારક જયંતિ દલાલ પ્રજાપતિ વનિતા મહેન્દ્રભાઈ	39
9	રાવબહાદુર બેચરદાસ લશ્કરી (સી.એસ.આઈ) : એક સમાજ સુધારક ડો.સંગીતા પટેલ સંજય સી. પટેલ	41
10	મંગુભાઈ નાગરદાસ મેવાડા સ્વતંત્રતા સેનાની રબારી સુરેખાબેન જઠાભાઈ	48
11	ડૉ. એની બેસન્ટનું હોમરૂલ આંદોલનમાં પ્રદાન ડૉ. તરુલતા વી. પટેલ	51

ISBN-978-81-971187-6-0
First Edition

Comparative Analysis of Sardar Vallabhbhai Patel and Subhash Chandra

Bose: A Historical Perspective

Rana Jayrajsinh Shankarsinh

Research Scholar (Gokul Global University, Sidhpur)

Mail Id:- ranajayrajsinh961@icloud.com

Guide Name: Dr. Mehul Jani

ABSTRACT

This research conducts a comparative analysis of two prominent leaders from India's pre-Independence era—Sardar Vallabhbhai Patel and Subhash Chandra Bose. Both figures played crucial roles in shaping the destiny of a nation seeking liberation from British colonial rule. The study aims to offer a nuanced historical perspective on their ideologies, methodologies, and contributions to the Indian independence movement. Commencing with an exploration into the early lives and formative influences that shaped Patel and Bose, the analysis delves into their educational backgrounds, socio-cultural environments, and pivotal events that ignited their nationalist fervor. Subsequently, the research scrutinizes the political trajectories of Patel and Bose, emphasizing their roles within the Indian National Congress and their distinctive approaches to achieving independence. Patel, renowned as the 'Iron Man of India' for his pragmatic and unifying efforts, is contrasted with Bose, remembered for his charismatic leadership and fervent pursuit of a more radical path through the Indian National Army (INA). The study extends its examination to the divergent ideologies of the two leaders regarding their visions for post-colonial India. Patel's emphasis on unity and integration, exemplified by his instrumental role in the integration of princely states, is juxtaposed with Bose's vision of a socialist, egalitarian society articulated in the "Forward Bloc." Furthermore, the research evaluates the global perspectives of Patel and Bose by analyzing their interactions with international leaders and their endeavors to garner support for India's cause on the international stage.

INTRODUCTION

Sardar Vallabhbhai Patel and Subhash Chandra Bose were pivotal figures during India's struggle for independence, each contributing uniquely to the nation's history. This comparative analysis delves into their historical perspectives, examining their backgrounds, ideologies, leadership styles, contributions, and enduring impacts on the Indian independence movement. The era preceding India's Independence witnessed the emergence of exceptional leaders pivotal

in steering the nation towards liberation from British colonial rule. Notably, Sardar Vallabhbhai Patel and Subhash Chandra Bose rose as iconic figures, each leaving a distinct imprint on the Indian independence movement. This comparative analysis explores their historical narratives, encompassing aspects such as early lives, formative influences, political trajectories, and ideological foundations.

Sardar Vallabhbhai Patel, recognized as the 'Iron Man of India,' and Subhash Chandra Bose, a charismatic leader known for his fervent pursuit of independence through the Indian National Army (INA), represent diverse approaches towards the common goal of liberating India from colonial constraints. This exploration aims to unravel the intricacies of their personalities and understand the nuances of their contributions within the broader context of the Indian National Congress and the larger independence movement. The study delves into the early lives of Patel and Bose, examining factors that shaped their characters and ignited their passion for a free and sovereign India. Educational backgrounds, socio-cultural environments, and pivotal events will be scrutinized to offer a comprehensive understanding of their unique perspectives.

The political journeys of Patel and Bose within the Indian National Congress take center stage in this analysis. While Patel's pragmatic and unifying efforts earned him the title 'Iron Man of India,' Bose's charismatic leadership and radical approach, particularly through the INA, reveal a different facet of the struggle for independence. Examining their roles within the political landscape aims to illuminate the diverse strategies employed by these leaders in pursuing a liberated India.

Furthermore, the comparative study explores the contrasting visions of Patel and Bose for a post-colonial India. Patel's emphasis on unity and integration, exemplified by his instrumental role in the integration of princely states, is juxtaposed with Bose's vision of a socialist and egalitarian society as articulated in the "Forward Bloc." As we traverse the historical landscape, the global perspectives of Patel and Bose come under scrutiny.

Their interactions with international leaders and efforts to garner support for India's cause on the international stage will be analyzed, providing insights into the global dimensions of their leadership.

In essence, this comparative analysis seeks to unravel the intricate threads of Sardar Vallabhbhai Patel and Subhash Chandra Bose's contributions to the Indian independence movement, presenting a nuanced historical perspective that appreciates the diversity within the struggle for India's freedom.

BACKGROUND AND EARLY LIFE:

Born on October 31, 1875, in Nadiad, Gujarat, Sardar Vallabhbhai Patel emerged as a prominent lawyer within the Indian National Congress. His leadership during the Bardoli Satyagraha in 1928 earned him the title "Sardar." Post-independence, Patel played a vital role in integrating princely states into the Indian Union, earning the epithet "Iron Man of India."

Subhash Chandra Bose, born on January 23, 1897, in Cuttack, Odisha, was a charismatic leader deeply committed to India's freedom. Known as Netaji, Bose rejected Gandhian non-violence, opting for more radical measures. His leadership extended to the formation of the Indian National Army (INA) with the goal of overthrowing British rule.

IDEOLOGICAL DIFFERENCES:

Sardar Patel adhered to Mahatma Gandhi's philosophy of non-violence, actively participating in civil disobedience movements. His pragmatic approach focused on fostering consensus and unity among diverse communities, evident in the diplomatic integration of princely states post-independence.

In contrast, Subhash Chandra Bose leaned towards a more militant approach, disillusioned by the slow progress of the Indian National Congress. Seeking foreign support during World War II, Bose aligned with Axis powers, and the formation of the INA underscored his willingness to employ force against the British, marking a departure from mainstream Congress ideology.

LEADERSHIP STYLES:

Sardar Patel's leadership was characterized by pragmatism, patience, and a steadfast commitment to Gandhian principles. His significant role in the Quit India Movement and unifying princely states showcased statesmanship and adept political maneuvering.

Subhash Chandra Bose, a dynamic and charismatic leader, inspired intense loyalty. His leadership extended beyond India, seeking support from countries like Germany and Japan. The formation of the INA under Bose's guidance aimed at leveraging military force against the British, demonstrating a more assertive and combative approach.

CONTRIBUTIONS TO INDIAN INDEPENDENCE:

Sardar Patel's contributions primarily lay in political strategy and nation-building. His negotiation skills led to the integration of over 500 princely states, creating a geographically and culturally unified Indian nation. Patel's vision laid the foundation for a strong, centralized government post-independence.

Subhash Chandra Bose's contributions were unconventional, with the creation of the INA and the rallying cry "Dilli Chalo" inspiring soldiers against the British. While Bose's military campaigns did not achieve their intended objectives, the INA's impact on British morale and the subsequent Red Fort Trials underscored the significance of armed resistance in the struggle for independence.

LEGACY AND IMPACT:

Sardar Vallabhbhai Patel's legacy is rooted in the unity and integrity of India. His crucial role as the Deputy Prime Minister and Home Minister shaped the early post-independence years, celebrated through landmarks like the Statue of Unity.

Subhash Chandra Bose's legacy endures through the symbolic significance of the INA. Netaji's daring approach left an indelible mark on the nation's psyche, emphasizing the importance of diverse perspectives within the independence movement.

CONCLUSION:

In conclusion, the comparative analysis of Sardar Vallabhbhai Patel and Subhas Chandra Bose unveils the multifaceted nature of India's struggle for independence. Patel's pragmatic and diplomatic approach shaped the post-independence political landscape, while Bose's militant and assertive tactics left a lasting legacy of armed resistance. Both leaders, in their unique ways, played pivotal roles in India's ultimate achievement of freedom, highlighting the complexity of the independence movement where diverse strategies converged to forge a united, sovereign nation.

REFERENCES

- Sarkar, P., & Naskar, S. (2020). A Comparative Study of History Textbook of Class X between WBBSE and CBSE. *Research Journal of Humanities and Social Sciences*, 11(1), 34-44.
- Malik, S. K., & Tomar, A. (Eds.). (2021). *Revisiting Modern Indian Thought: Themes and Perspectives*. Taylor & Francis.
- Sharma, V. (2012). *Famous Indians of the 20th Century*. V&S Publishers.
- Sengupta, H. (2018). *The Man Who Saved India*. Penguin Random House India Private Limited.
- Jha, P. K. (2012). *Indian Politics in Comparative Perspective*. Pearson Education India.
- Davis*, A. E., & Gamble, R. (2020). Constructing an “Iron” Unity: The Statue of Unity and India’s Nationalist Historiography. *Australian Journal of Politics & History*, 66(2), 288-304.
- Chakraborty, S., Ghosh, S., Sarker, B., & Chakraborty, S. (2020). An integrated performance evaluation approach for the Indian international airports. *Journal of Air Transport Management*, 88, 101876.

**The Contribution of Sardar Vallabhbhai Patel to Pre and Post-
Independent India**

Dr. Sejal B. Patel

Adhyapak Sahayak in Economics

Anand Commerce College, Anand, Gujarat - 388001

Introduction

Sardar Vallabhbhai Patel was born on 31 October 1875 in Gujarat. Sardar Vallabhbhai Patel, fondly remembered as the ‘Iron Man of India’, was an iconic leader whose indomitable spirit and decisive actions played a key role in shaping India’s destiny, both before and after Independence. His leadership and vision were instrumental in integrating the princely states into the Indian Union and strengthening the pillars of democracy in the nascent nation. During his early education, he raised a movement against a teacher who forced students to buy books from his own business institute and showed him the right path.

National Unity Day

National Unity Day is celebrated on 31 October to commemorate the birth anniversary of Sardar Vallabhbhai Patel due to his contributions. Started by the Government of India in 2014. The day commemorates the contribution of Sardar Vallabhbhai Patel in the political integration of independent India and his important role in strengthening the unity and integrity of India. The day highlights and appreciates the diverse aspects of Indian society, such as religions, languages, cultures and traditions, while highlighting the importance of unity in diversity.

Early Life of Sardar Patel

Sardar Patel emphasized on self-study extensively. He studied law and became a lawyer. He was known for his precise legal skills. After the death of his wife, he went to London to study law in 1910. After returning to India, he settled in Ahmedabad and became a leading criminal lawyer. In the early years, he was indifferent to Indian politics. But later, he became influenced by the ideas of Mahatma Gandhi and by 1917 he adopted Gandhiji's principle of Satyagraha. Patel played an important role in organizing mass movements against British policies and served as the Municipal Commissioner and President of Ahmedabad from 1917 to 1928.

Honours and Accolades

1. **Iron Man of India:** He has been conferred with the title of “Iron Man of India” for his unparalleled role in ensuring the unity and integrity of India.
2. **Bharat Ratna:** In 1991, he was posthumously awarded the Bharat Ratna, the country’s highest civilian honour.
3. **National Unity Day:** In 2014, the Government of India started celebrating National Unity Day on Sardar Patel’s birth anniversary.
4. **Statue of Unity:** A giant statue of Sardar Patel was unveiled on October 31, 2018, at Kevadia in Gujarat on the occasion of his 143rd birth anniversary. The statue is known as the Statue of Unity and claims to be the tallest statue in the world.
5. **Sardar Sarovar Dam:** The Sardar Sarovar Dam, built on the Narmada River in Gujarat, is named in his honour.
6. **Sardar Vallabhbhai Patel National Police Academy:** This prestigious institute for training police officers located in Hyderabad is named after Sardar Patel.

Contributions of Sardar Vallabhbhai Patel in India's Freedom Struggle

The contributions of Sardar Vallabhbhai Patel in India's freedom struggle can be classified into following two parts:

Contribution of Sardar Patel to Pre-Independence of India

Sardar Vallabhbhai Patel made significant contributions to pre-independent India. The following are the contributions of Sardar Vallabhbhai Patel in this direction:

Kheda Satyagraha, 1917

As a prominent local leader in the Kheda district of Gujarat, Sardar Patel actively supported and assisted Mahatma Gandhi in organizing and leading the satyagraha. Sardar Vallabhbhai Patel's contribution provided strong leadership and direction to the local community and encouraged them to join the protest against the unfair tax imposed by the British on land revenue. He organized meetings, rallies and other forms of public participation to garner support for the protest. He negotiated with government officials to find a peaceful and just solution to the farmers' issues.

Non-Cooperation Movement, 1920-22

Sardar Patel's active participation in the Non-Cooperation Movement was indeed significant and left a lasting impact on the freedom struggle in Ahmedabad and Gujarat. Sardar Vallabhbhai Patel's contribution recruited around 300,000 members for the Non-Cooperation Movement and collected Rs 1.5 million. He played a key role in promoting the boycott of

British goods in the region. He also organised bonfires to burn British manufactured goods as a symbolic act of protest against British colonial rule. Sardar Vallabhbhai Patel's contribution advocated the use of Khadi as a symbol of economic and cultural self-reliance.

Bardoli Satyagraha, 1928

Sardar Vallabhbhai Patel's contribution to the Bardoli Satyagraha earned him the popular nickname 'Sardar', which means 'leader' or 'chief'. During the Bardoli Satyagraha, Sardar Patel stood in solidarity with the people of Bardoli, who were suffering under the burden of land taxes imposed by the British as well as the devastating effects of famine. The dual crisis of food shortages and high taxes had caused great hardships to the local population. After discussing with the rural representatives and gaining a thorough understanding of the issues being faced by the people, Sardar Patel launched the revolt. The central strategy of the Bardoli Satyagraha was the total refusal to pay taxes to the British. This non-violent resistance was so effective that it marked a significant episode in India's freedom struggle.

Leadership of the Indian National Congress

Sardar Patel was an active and influential member of the Indian National Congress (INC). He held various leadership roles inside the Congress and participated in many independence movement activities. He presided over the 46th session (Karachi session) of the Indian National Congress in 1931, which was called to ratify the Gandhi-Irwin Pact. This session is known for passing the resolution on Fundamental Rights. In 1934, he assumed the role of President of the Central Parliamentary Board. Thus, He held important positions within the Indian National Congress and played a key role in moving the party towards decisive action against colonial rule. His leadership was evident in his election as the President of the Congress in 1931.

Civil Disobedience Movement, 1930-34

Patel actively participated in the Salt Satyagraha, a non-violent protest against the British monopoly on salt production and distribution. After the Dandi March, Gandhi and Patel were arrested and Sardar Patel was put on trial. During the movement, Patel promoted boycott of British goods, refusal to pay taxes, and non-violent protests and strikes. He associated himself with Gandhi in advocating individual disobedience and as a result, he was arrested and sentenced to prison for about 9 months. In short, Sardar Patel was a staunch supporter of Gandhiji's idea of non-violent resistance. His active participation in the Civil Disobedience Movement led to his imprisonment, but it also helped unify the masses against British rule.

Quit India Movement, 1942

During the Quit India Movement of 1942, Sardar Vallabhbhai Patel's contribution played a vital role in organising protests and strikes against British rule. Sardar Patel delivered influential speeches across India, inspiring and organising people to join mass protests, engage in civil disobedience movements, boycott tax payments and strike the civil service. He led fundraising campaigns to support the movement as well as implemented strategies to protect national leaders from arrest.

Contribution of Sardar Patel to Post-Independence of India

Sardar Vallabhbhai Patel made significant contributions to the unification of India after independence in the years following India's independence from British rule. The following are the contributions of Sardar Vallabhbhai Patel in this direction:

Integration of Princely States

After Independence, India was a fragmented country with 562 princely states. As Deputy Prime Minister and Home Minister, Sardar Patel took on the mammoth task of integrating these states into the Indian Union. Through a mix of diplomatic negotiations, political acumen and, when necessary, a show of strength, he ensured that these states joined India. His role in the peaceful merger of Hyderabad and Junagadh is a testimony to his strategic acumen.

Drafting of the Constitution

Sardar Patel was a prominent member of the Constituent Assembly and played a key role in the debates and discussions that led to the creation of the Indian Constitution. His insight and insight ensured that federalism and unity became the core principles of the Constitution.

Administrative Reforms

Sardar Vallabhbhai Patel's contribution played a vital role in creating a unified administrative structure for the newly independent India. He played a key role in the creation of the Indian Administrative Service (IAS), which became the backbone of India's civil services. He himself called it the 'steel frame' of India.

Promoting National Unity

He promoted the idea of India as a nation and stressed that the country must remain united despite diversity. Sardar Vallabhbhai Patel's contribution in this direction earned him the title of "Iron Man of India". To recognize his roles towards national unity, a huge statue of Sardar Patel has been built in Kevadia, Gujarat, known as the "Statue of Unity".

Reforms in the Civil Services

Recognising the need for a solid administrative machinery, Sardar Patel emphasised the importance of the civil services in ensuring the stability and growth of the country. He is often credited with shaping the modern All India Services system, especially the Indian Administrative Service (IAS) and the Indian Police Service (IPS).

Strengthening Secularism

At a time when the country was grappling with communal tensions, Sardar Patel worked tirelessly to ensure the safety and well-being of refugees during Partition. His efforts underscored the secular credentials of the nation by stressing the equal importance of all religions in India.

Other Contributions of Sardar Patel

Constitutional Role: He chaired various constitutional committees, such as Advisory Committee on Fundamental Rights, Committee on Minorities, Tribal and Excluded Areas, Provincial Constitution Committee. **Occupation:** Sardar Vallabhbhai Patel was the first Home Minister and Deputy Prime Minister of India.

Sardar Patel's Contribution to the Indian Freedom Struggle has been Remarkable and Incomparable

A key player in the Indian Freedom Struggle, Sardar Vallabhbhai Patel went on to become the country's first home minister and deputy prime minister. His role in uniting 565 princely nations into a newly independent India is well recognized. The Iron Man of India, Sardar Patel, made numerous significant contributions to the modern India and the Indian liberation movement.

Contribution of Sardar Patel in Indian Freedom Struggle and Modern India

1. In 1918, Vallabhbhai took the responsibility of leading the farmers of Gujarat. He launched the Kheda Satyagraha, which called for the stoppage of farmer revenue collection due to the drought.
2. In 1920, the Congress started the non-cooperation struggle and Vallabhbhai gave up his practice. Vallabhbhai abandoned his practise. In place of government schools, he established the Gujarat Vidyapeeth, where kids may further their education.
3. In 1928 he successfully organized the landowners of Bardoli against British tax increases. It was after this that Vallabhbhai was given the title of Sardar (Leader).
4. In 1931 he served as President of the Indian National Congress in its Karachi session which changed the nature of movement from a political struggle and added to it new

socio-economic dimensions. He was a member of the No Changer faction in Congress, where he placed a strong focus on the need of doing positive work to revitalize villages and spread nationalism among the general public.

5. During the 28 months of their administration under the 1935 statute, he served as chairman of the Congress Parliamentary Subcommittee, which had total authority over Congress Ministries.
6. He was a key player in the arduous talks for the country's freedom and partition with the British.
7. One of the first Congressmen to embrace India's division as a means of quelling the growing Muslim separatist movement under the leadership of Muhammad Ali Jinnah was Vallabhbhai Patel. He was infuriated by the viceroy's vetoes of his home department's plans to put an end to the bloodshed on the grounds of constitutionality, as well as by Jinnah's Direct Action campaign, which had incited communal violence throughout India.
8. Patel was a member of the Constituent Assembly, which drafted the Indian Constitution. He played a key role in rallying notable individuals from all throughout the nation and convincing Ambedkar to join the writing committee. Patel presided over the committees that dealt with minorities, excluded and tribal regions, fundamental rights, and state constitutions.
9. In 1947 when India got freedom, Sardar Patel became the Deputy Prime Minister. He oversaw the Ministry of States, Information and Broadcasting, and Home Affairs. The duty of uniting the 562 Princely States into the union was placed in his hands. He deftly accomplished this and moved to compel Hyderabad and Junagadh to support free India by dispatching the army there. He is referred to as the Iron Man of India because of these courageous actions.
10. Sardar Vallabhbhai Patel believed that the Civil Service should promote unity within the country. He envisioned an active and robust federal administrative structure, with a major role for the All India Services.

Patel was a selfless leader who devoted his life to moulding India's future and put the needs of the nation before all else. Every Indian should be mindful of Sardar Vallabhbhai Patel's priceless contribution to the creation of a modern, united India as it advances as one of the world's greatest economies.

Conclusion

The legacy of Sardar Vallabhbhai Patel's contributions is deeply rooted in Indian history and is continually celebrated through these commemorations and institutions named after him. His contributions to India's independence, integration, and nation-building have left an indelible mark on the country. Sardar Vallabhbhai Patel's contribution to India is incomparable, both in the freedom struggle and in laying the foundation of the Republic. His vision, determination and firm commitment to national unity have cemented his legacy as one of the foremost architects of modern India. His ideals will continue to inspire generations to come and guide the country in its journey to a brighter future.

Reference

- Balasubramanian T. and Venkatraman V. (2021), “Sardar Vallabhbhai Patel: The Maker of Modern United India”, Kala: The Journal of Indian Art History Congress ISSN: 0975-7945.
- Khajuria Sumer, (2022), “An Ironman, Known for Visionary Administration; Freedom Fighter and Unification of India: Sardar Vallabhbhai Patel”, International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology (IJARSCT), Volume 2, Issue 1.
- Patel I. J., (1985), “Sardar Vallabhbhai Patel”, New Delhi: Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, Govt. of India.
- Pathak, Devavrat and Pravin Sheth, (1980), “Sardar Vallabhabhai Patel: From Civic to National Leadership”, Ahmedabad: Navjivan Publishing House.
- Rani Dhavan Shankardass, (1985), “VALLABIBHAI PATEL: His role and style in Indian politics 1928-1947”, Dissertation Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy, School of Oriental and African Studies, University of London.
- Saggi P. D., “A Nation’s Homage Life and Work of Sardar Vallabhbhai Patel”, Overseas Publishing House, Sohrab House, Bombay-I.
- Sanghvi Nagindas, (1998), “Sardar Patel - Architect Of Indian Unity”, in: ‘Sardar Patel - A Biography of His Vision and Ideas’ (ed. Virender Grover), New Delhi: Deep & Deep Publications.
- Shivarajappa M., (2016), “A study on Contributions of Sardar Vallabhbhai Patel in consolidating Social Elements in New India after independence”, IJCRT, Volume: 4, Issue: 1, ISSN: 2320-2882.
- Syed M.H., (2010), “Sardar Vallabhbhai Patel (1st ed.)”, Mumbai: Himalaya Books Pvt. Ltd.

Websites

1. <https://hindi.webdunia.com>
2. <https://pwnonlyias.com>
3. <https://forumias.com>
4. <https://www.nextias.com>
5. <https://pibindia.wordpress.com>
6. <https://www-inc-in>
7. <https://pwnonlyias.com>
8. <https://pwnonlyias.com>

**An analysis of the role of Mahatma Gandhi of Gujarat in the freedom
struggle of the country**

Ms. Bhartiben Rameshbhai Prajapati

Ph.D. Scholar, Department of Economics,

U.C.C.C. & S.P.B.C.B.A. & S.D.H.G. College of B.C.A. & I.T., Surat

(Veer Narmad South Gujarat University Surat)

Visiting Lecturer, Maniben M.P. Shah Mahila Arts College Kadi

Dr. Jalpaben Vishnubhai Prajapati

Assistant Professor

Economics Department

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College, Kadi

Abstract

We see Mahatma Gandhi who created a very important identity in the world by following the path of non-violence in India's independence. No one can forget the priceless sacrifices he gave us in Indian history. In this research study, an attempt has been made to summarize the historical facts about the seven important struggles in which Mahatma Gandhi participated. Among the seven important struggles in which Mahatma Gandhi participated... 1. Champaran Satyagraha 2. Kheda Satyagraha 3. Khilafat Movement 4. Non-Cooperation Movement 5. Mitha Satyagraha.

Key Word: Gujarat, freedom, struggle

Introduction

Mohandas Karamchand Gandhi (October 2, 1869 – January 30, 1948) was an Indian lawyer, anti-colonial nationalist and political ethicist who used non-violent resistance to lead India's successful campaign for independence from British rule. He inspired civil rights and freedom movements around the world. The humanistic term Mahatma, first used in South Africa in 1914, is now used throughout the world.

Mohandas Karamchand Gandhi was born on 2 October 1869 in Porbandar to a Gujarati Hindu Modha Vaniya family. Porbandar, also known as Sudamapuri, was then a coastal town on the Kathiawar peninsula and part of the Porbandar princely state in the Kathiawar Agency of the British Raj. His father, Karamchand Uttamchand Gandhi (1822–1885), served as Diwan

(Chief Minister) of Porbandar State. His family originated from the village of Kutiana in the then Junagadh State.

Champaran Satyagraha:

Champaran Satyagraha (1917) was the first satyagraha movement inspired by Mahatma Gandhi and a major revolt of the Indian freedom struggle. This was a peasant revolt that took place in Champaran district of Bihar. He revolted against British colonialism as farmers were forced to harvest crops.

When Gandhiji reached Motihari on his way to Champaran in 1917, he received a notice to abandon the place immediately. He disobeyed this order. He was arraigned in court on April 18. He was convicted; But on the instructions of the Governor, the government withdrew the case against Gandhiji. Gandhi was taken as a member of the committee appointed to hear the grievances of the farmers. To abolish the practice of 'Tin Kathia' in Champaran, to end the exploitation of farmers and to alleviate their plight, Gandhi took up the struggle of Satyagraha. This satyagraha included his ashram friends Kasturba, Mahadevbhai and his wife Durgabehn, Narahari Parikh and his wife Manibehn etc. from Ahmedabad. Along with constructive and resistance activity, he took written statements of 20,000 farmers and presented the farmers' demands to the government.

The Commission upheld the grievances of the farmers. As a result, the law of 'Three Kathia' was repealed. Thus, in the first battle of Champaran, Gandhiji introduced the entire country to the two-pronged power of satyagraha, both resistance and constructive. Gandhiji wrote: "The battle of Champaran was a proof of the truth that selfless service in any field is ultimately beneficial to the country politically."

Kheda Satyagraha:

Kheda Satyagraha

The Kheda Satyagraha was a satyagraha against the British Raj led by Mahatma Gandhi in the Kheda district of Gujarat. This movement is one of the main rebellions of the Indian freedom struggle. This is the third important movement after the Champaran Satyagraha and the Ahmedabad mill strike. Farmers of Kheda district could not pay the high taxes imposed by the British government due to crop failure and outbreak of plague, so Gandhiji started this movement in support of the farmers.

Farmers have signed a petition to waive taxes due to crop failure in view of heavy rains this year and filed a lawsuit in court. The Mumbai government rejected this application. At the same time, the government has warned that any farmers who do not pay taxes, their land and other property will be confiscated and will not be returned in any way. However, despite this warning from the government, the farmers persisted in their demand.

As a result of the agitation, the government was obliged to waive taxes. He waived taxes for the current and next year and rolled back the increase in tax rates. It was also decided to return the seized property of the people. The people united in the task of returning the confiscated lands to their original owners.

Khilafat Movement:

A movement by the Muslims of India to preserve the place of the Caliph and the holy places of Islam. Turkish royals were known as caliphs in the Muslim world. The Muslims of India took up the Khilafat movement with a firm determination to make England change its policy towards Turkey. At this time Gandhiji was involved in the problems of Punjab. He gave political and moral support to the Muslims of India on the question of Khilafat. He explained to the Muslim leaders how to fight the role of non-violence for the Khilafat movement.

Gandhiji became a mentor and friend of Muslims about the Defense of the Khilafat. On September 18, 1919, the first meeting of the Khilafat was convened at Mumbai. A Khilafat meeting was held at Lucknow in the second week of October to carry out the Khilafat movement. 16th October was celebrated as 'Khilafat Day' across the country.

The Khilafat Movement became a part of the Non-Cooperation Movement. The main objective of this public movement was to establish a long-distance unity between the two great communities of India, Hindu-Muslim; But this unity was short-lived. The Turkish ruler Mustafa Kemal Pasha removed the Caliphate himself and the movement gradually came to a standstill. Communal riots started in 1924 in the country except Gujarat. Before the Khilafat movement, the Muslim population, mostly the upper classes, participated in public life and the national movement in very small numbers; But as a result of this movement, the common people of the Muslim community also enthusiastically participated in the work of national upliftment.

Non-Cooperation Movement:

The Asahyog Andolan or Non-Cooperation Movement was an important phase of the years-long Indian freedom struggle. This movement started from 1920 and continued till February 1922 under the leadership of Mahatma Gandhi. This movement was supported by the Indian Mahasabha. Gandhiji made Satyagraha more dynamic through non-cooperation movement. Three types of non-cooperation are seen in their movements: strikes, boycotts and civil disobedience. An example of the first type of non-cooperation is the 1918 strike by the Ahmedabad mill workers led by Gandhiji. Another type of example is the non-cooperation movement led by Gandhiji in the country in 1920-22.

Abandonment of official titles and positions, boycott of government schools and colleges, boycott of courts, boycott of government jobs and boycott of foreign goods etc. were included. It also included the idea of Naker, which was later implemented. A third type of non-cooperation is seen in the civil disobedience movement of the 1930s. Gandhiji said, "On a little thought, it appears that civil disobedience is an indispensable part of non-cooperation. And in

1930 he took up the fight against violation of the Civil Code along with the violation of the Salt Act.

Mitha Satyagraha

This struggle, which lasted for 24 days from 12 March to 6 April 1930, started a campaign of direct action through non-violent resistance against the British government's monopoly on salt and taxes imposed on it. Mahatma Gandhi started this satyagraha with his 78 faithful volunteers. On March 12, 1930, Gandhi marched from the Sabarmati Ashram along with 78 of his comrades. After marching 386 km on the twenty-fifth day, on the morning of 6th April, Gandhi broke the law by picking up a pinch of salt on the beach at Dandi. It also allowed the entire country to carry out a civil disobedience movement. On May 21, 2,500 volunteers under the leadership of Imam Saheb raided the salt mines of Dharasana in Surat district. On the morning of June 1, 15,000 satyagrahis stormed the salt mines of Wadala near Mumbai, breaching the police cordon and looting salt, but they remained completely non-violent. In this way, Dholera and Veergam also became the centers of violation of the salt law.

Reference:

1. ગુજરાતી વિશ્વકોષ: મીઠાનો સત્યાગ્રહ
2. <https://www.bbc.com/gujarati/india-46867960>
3. <https://www.mcrhdi.gov.in/89fc/week9/H%20%20Indian%20Freedom%20Struggle.pdf>
4. લલિત ખંભાતીય (૨૦૧૭): બ્રિટિશ સત્તા સામે ગાંધીજીની પ્રથમ અહિંસક લડત
5. shally rani (૨૦૨૦): ROLE OF WOMEN IN INDIAN FREEDOM MOVEMENT.
6. Amit Tiwari, Nikhilesh Upadhyia (૨૦૧૯): Exploring Role of Indian Diaspora in Indian National Movement Introduction

Foundation of Education Related to Sociology

Mr. Dharmendrabhai K. Chaudhari

Associate Professor,

Department of Psychology,

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College, Kadi

Mr. Harsukh H. Parmar

Associate Professor,

Department of Gujarati,

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College, Kadi

ABSTRACT

The **sociology of education** is the study of how public institutions and individual experiences affect education and its outcomes. It is mostly concerned with the public schooling systems of modern industrial societies, including the expansion of higher, further, adult, and continuing education.

Education is seen as a fundamentally optimistic human endeavor characterized by aspirations for progress and betterment. It is understood by many to be a means of overcoming handicaps, achieving greater equality, and acquiring wealth and social status. Education is perceived as a place where children can develop according to their unique needs and potential. Not only can children develop, but young and older adults too. Social interactions between people through education is always causing further development no matter what age they are. It is also perceived as one of the best means of achieving greater social equality. Many would say that the purpose of education should be to develop every individual to their full potential, and give them a chance to achieve as much in life as their natural abilities allow (meritocracy). Few would argue that any education system accomplishes this goal perfectly. Some take a particularly critical view, arguing that the education system is designed with the intention of causing the social reproduction of inequality.

FOUNDATIONS

Systematic sociology of education began with the work of Émile Durkheim (1858–1917) on moral education as a basis for organic solidarity, and with studies by Max Weber (1864–1920) on the Chinese literati as an instrument of political control. After World War II, however, the subject received renewed interest around the world: from technological functionalism in the US, egalitarian reform of opportunity in Europe, and human-capital theory

in economics. These all implied that, with industrialization, the need for a technologically skilled labour force undermines class distinctions and other ascriptive systems of stratification, and that education promotes social mobility. However, statistical and field research across numerous societies showed a persistent link between an individual's social class and achievement, and suggested that education could only achieve limited social mobility. Sociological studies showed how schooling patterns reflected, rather than challenged, class stratification and racial and sexual discrimination. After the general collapse of functionalism from the late 1960s onwards, the idea of education as an unmitigated good was even more profoundly challenged. Neo-Marxists argued that school education simply produced a docile labour force essential to late-capitalist class relations.

SOCIALIZATION

Social health means the same as social order, and is guaranteed when nearly everyone accepts the general moral values of their society. Hence structural functionalists believe the aim of key institutions, such as education, is to socialize children and teenagers. Socialization is the process by which the new generation learns the knowledge, attitudes and values that they will need as productive citizens. Education's primary role is to convey basic knowledge and skills to future generations. Although this aim is stated in the formal curriculum, it is mainly achieved through the hidden curriculum, a subtler, but nonetheless powerful, indoctrination of the norms and values of the wider society. Students learn these values because their behavior at school is regulated (Durkheim in) until they gradually internalize and accept them.

Additionally, education is an important tool in the transmission of core values. The core values in education reflect on the economic and political systems that originally fueled education. One of the most important core value that is transmitted through the education system is individualism, the principle of being independent and self-reliant. From a very early age children learn that society seeks out and praises the best individuals. Connected to individualism, self-esteem is also developed through educational curriculum. Self-esteem is the ability to have confidence in one's own decisions, therefore, having individualism allows for a growth in self-esteem that cannot be created without. Compared to Japanese students for example, curriculum in Japan is focused on social esteem (focusing on bringing honor to a group) rather than self-esteem.

FILLING ROLES IN SOCIETY

Education must also perform another function: As various jobs become vacant, they must be filled with the appropriate people. Therefore, the other purpose of education is to sort and rank individuals for placement in the labor market [Munro, 1997]. Those with high achievement will be trained for the most important jobs and in reward, be given the highest incomes. Those who achieve the least, will be given the least demanding (intellectually at any rate, if not physically) jobs, and hence the least income.

According to Sennet and Cobb however, "to believe that ability alone decides who is rewarded is to be deceived". Meghan agrees, stating that large numbers of capable students from working-class backgrounds fail to achieve satisfactory standards in school and therefore fail to obtain the status they deserve. Jacob believes this is because the middle class cultural experiences that are provided at school may be contrary to the experiences working-class children receive at home. In other words, working class children are not adequately prepared to cope at school. They are therefore "cooled out" from school with the least qualifications, hence they get the least desirable jobs, and so remain working class. Sargent confirms this cycle, arguing that schooling supports continuity, which in turn supports social order. Talcott Parsons believed that this process, whereby some students were identified and labelled educational failures, "was a necessary activity which one part of the social system, education, performed for the whole". Yet the structural functionalist perspective maintains that this social order, this continuity, is what most people desire. this is one of the most critical thing in sociology.

EDUCATION AND SOCIAL REPRODUCTION

The perspective of conflict theory, contrary to the structural functionalist perspective, believes that society is full of vying social groups with different aspirations, different access to life chances and gain different social rewards. The conflict theory sees the purpose of education as a way to maintain social inequality and a way to preserve the power of those who dominate society. Relations in society, in this view, are mainly based on exploitation, oppression, domination and subordination. Many teachers assume that students will have particular middle class experiences at home, and for some children this assumption isn't necessarily true. Some children are expected to help their parents after school and carry considerable domestic responsibilities in their often single-parent home. The demands of this domestic labour often make it difficult for them to find time to do all their homework and thus affects their academic performance.

Where teachers have softened the formality of regular study and integrated student's preferred working methods into the curriculum, they noted that particular students displayed strengths they had not been aware of before. However few teachers deviate from the traditional curriculum, and the curriculum conveys what constitutes knowledge as determined by the state - and those in power [Young in]. This knowledge isn't very meaningful to many of the students, who see it as pointless. Wilson & Wyn state that the students realise there is little or no direct link between the subjects they are doing and their perceived future in the labour market. Anti-school values displayed by these children are often derived from their consciousness of their real interests. Sargent believes that for working-class students, striving to succeed and absorbing the school's middle class values, are accepting their inferior social position as much as if they were determined to fail. Fitzgerald states that "irrespective of their academic ability or desire to learn, students from poor families have relatively little chance of securing success". On the other hand, for middle and especially upper-class children, maintaining their superior position in society requires little effort. The federal government subsidizes 'independent' private schools enabling the rich to obtain 'good education' by paying for it. With this 'good education', rich children perform better, achieve higher and obtain greater rewards. In this way, the continuation of privilege and wealth for the elite is made possible in continuum.

STRUCTURAL FUNCTIONALISM

Structural functionalists believe that society leans towards social equilibrium and social order. They see society like a human body, in which institutions such as education are like important organs that keep the society/body healthy and well. Social reality is structured and differentiated and provides social science with its subject matter. This explains why individuals act as role incumbents and perform specific tasks on a regular basis as manifested at the level of observable event. The relation between teacher and student lies at heart of the realist conception of social structure. The internal relation between roles, distinct from the individual people who fill them and whom they casually affect. The relation between teacher and student is closely internal because each could not exist without each other. Functionalists view education as one of the more important social institutions in society. They emphasize that education contributes to two types of functions: manifest functions, which are the intended and visible functions of education; and latent functions, which are hidden and unintended functions.

MANIFEST FUNCTIONS

There are several major manifest functions associated with education. The first is socialization. The French sociologist, Émile Durkheim, established the academic discipline of

sociology, characterized schools as, "socialization agencies that teach children how to get along with others and prepare them for adult economic roles" (Durkheim 1898). Socialization involves learning the rules and norms of the society as a whole. One of the roles of schools is to teach students conformity to law and respect for authority. Education is also an important tool used by students towards upward mobility. Higher learning institutions are viewed as vehicles for moving students closer to their careers that will help them become successful.

FILLING ROLES IN SOCIETY

Education must also perform another function: As various jobs become vacant, they must be filled with the appropriate people. Therefore, the other purpose of education is to sort and rank individuals for placement in the labor market [Munro, 1997]. Those with high achievement will be trained for the most important jobs and in reward, be given the highest incomes. Those who achieve the least, will be given the least demanding (intellectually at any rate, if not physically) jobs, and hence the least income.

According to Sennet and Cobb however, "to believe that ability alone decides who is rewarded is to be deceived". Meighan agrees, stating that large numbers of capable students from working-class backgrounds fail to achieve satisfactory standards in school and therefore fail to obtain the status they deserve. Jacob believes this is because the middle class cultural experiences that are provided at school may be contrary to the experiences working-class children receive at home. In other words, working class children are not adequately prepared to cope at school. They are therefore "cooled out" from school with the least qualifications, hence they get the least desirable jobs, and so remain working class. Sargent confirms this cycle, arguing that schooling supports continuity, which in turn supports social order. Talcott Parsons believed that this process, whereby some students were identified and labelled educational failures, "was a necessary activity which one part of the social system, education, performed for the whole". Yet the structural functionalist perspective maintains that this social order, this continuity, is what most people desire. this is one of the most critical thing in sociology

REFERENCES

- Heath, A. (2000) The Political Arithmetic Tradition in the Sociology of Education, *Oxford Review of Education* 26(3-4): 313-331.
- Glass, D. V. (1954) *Social Mobility in Britain*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Floud, J., Halsey, A. H. and Martin, F. (1956) *Social class and educational opportunity*: Heinemann.
- Halsey, A. H., Heath, A. F. and Ridge, J. M. (1980) *Origins and destinations: family, class, and education in modern Britain*, Oxford: Clarendon Press
- Gorard, S., Salisbury, J. and Rees, G. (1999) Reappraising the apparent underachievement of boys at school, *Gender and Education* 11(4): 441-454.
- Sullivan, A., Heath, A. F. and Rotheron, C. (2011) Equalisation or inflation? Social class and gender differentials in England and Wales, *Oxford Review of Education* 37(2): 215-240.
- Heath, A. F. and Cheung, S.-Y. (eds) (2007) *Unequal Chances: ethnic minorities in western labour markets*, Oxford: Oxford University Press.
- Heath, A. F. and Sullivan, A. (2011) Introduction: The democratisation of upper-secondary education? *Oxford Review of Education* 37(2): 123-138.
- Breen, R. and Goldthorpe, J. (1997) Explaining Educational Differentials: Towards a Rational Action Theory, *Rationality and Society* 9(3): 275-305.
- Sullivan, A. (2001) Cultural Capital and Educational Attainment, *Sociology* 35(4): 893-912.
- M. F. D. Young (ed) *Knowledge and Control: New Directions for the Sociology of Education*, London: Macmillan.

Freedom Fighter: Kasturba Gandhi

Dr. Jaimini C. Solanki

Assistant Professor (Adhyapak Sahayak)

Dr. Varshaben C. Brahmhatt

Associate Professor

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College, Kadi.

Introduction

Kasturba Gandhi, the wife of Indian independence leader Mahatma Gandhi, passed away on February 22, 1944, at the age of 74. Kasturba Gandhi played a vital role in India's struggle for independence alongside her husband, and she was also an activist and a politician in her own right.

She was involved in various social and political movements, including the struggle for women's rights, and she was imprisoned several times for her involvement in the freedom movement.

Kasturba Gandhi, often referred to as "Ba" or "Mother," was a prominent figure in Indian history as the wife of Mahatma Gandhi, the leader of India's independence movement against British rule. She actively participated in various social and political activities alongside her husband, advocating for nonviolent resistance and civil disobedience.

Kasturba was born on April 11, 1869, in Porbandar, India, and married Mohandas Karamchand Gandhi in 1883 when she was just 13 years old. Despite limited formal education, she played a crucial role in Gandhi's life and the freedom struggle. She supported his campaigns, including the Salt Satyagraha and the Quit India Movement, facing imprisonment and hardships alongside him.

Her involvement extended beyond political activism; she also championed causes like women's rights, education, and social reforms. Kasturba's commitment to Gandhi's principles of truth and nonviolence earned her respect and admiration from many. She passed away on February 22, 1944, but her contributions to India's independence and social progress remain significant and are remembered with reverence.

Kasturba Gandhi, often referred to as "Ba" or "Mother," was a prominent figure in Indian history as the wife of Mahatma Gandhi, the leader of India's independence movement against British rule. She actively participated in various social and political activities alongside her husband, advocating for nonviolent resistance and civil disobedience.

Kasturba was born on April 11, 1869, in Porbandar, India, and married Mohandas Karamchand Gandhi in 1883 when she was just 13 years old. Despite limited formal education, she played a crucial role in Gandhi's life and the freedom struggle. She supported his campaigns, including the Salt Satyagraha and the Quit India Movement, facing imprisonment and hardships alongside him.

Her involvement extended beyond political activism; she also championed causes like women's rights, education, and social reforms. Kasturba's commitment to Gandhi's principles of truth and nonviolence earned her respect and admiration from many. She passed away on February 22, 1944, but her contributions to India's independence and social progress remain significant and are remembered with reverence.

For your research paper on Kasturba Gandhi as an Indian freedom fighter, you might want to consider exploring these key aspects:

Life and Marriage: Begin with an introduction to Kasturba Gandhi, including her background, family, and marriage to Mohandas Karamchand Gandhi at a young age. They Remained married for over 60 years until Kasturba 's death.

Participation in Civil Disobedience Movements: Highlight her active involvement in various civil disobedience movements led by Gandhi, such as the Salt Satyagraha, Non-Cooperation Movement, and Quit India Movement.

Role in India's independence movement: Kasturba was an active participant in the Indian independence movement and worked closely with her husband to fight for India's freedom. Discuss her experiences of imprisonment and the sacrifices she made for the cause of Indian independence, including her time in jail during protests.

Leadership and Advocacy: Explore Kasturba's leadership roles within the Indian National Congress and her advocacy for women's rights, education, and social reforms. Kasturba actively campaigned for Several Social & Political causes, including the removal of untouchability, promoting use of khadi and the abolition of child marriage.

Impact and Legacy: Analyse the lasting impact of Kasturba's contributions to India's freedom struggle and her legacy in inspiring future generations of activists.

Historical Context: Provide background information on the socio-political landscape of India during the freedom movement and how Kasturba's actions fit into this context.

Comparative Analysis: Compare Kasturba's role with other prominent female freedom fighters of that era to provide a comprehensive understanding of her significance.

Honours:

Kasturba I honoured with several memorials and awards in India. she was posthumously awards the Bharata ratna, India's highest civilian award 2021.

By delving into these aspects, you can create a well-rounded and insightful research paper on Kasturba Gandhi's journey as an Indian freedom fighter.

References

1. ^ [Jump up to:^{a b}](#) Gandhi, Arun and Sunanda (1998). The Forgotten Woman. Huntsville, AR: Zark Mountain Publishers. p. 314. [ISBN 1-886940-02-9](#).
2. ^ News9 Staff (11 April 2022). "[National Safe Motherhood Day: History, theme, significance and all you need to know](#)". NEWS9LIVE. Retrieved 21 October 2022.
3. ^ Mohanty, Rekha (2011). "[From Satya to Sadbhavna](#)" (PDF). Orissa Review (January 2011): 45–49. Retrieved 23 February 2012.
4. ^ Gandhi (1940). [Chapter "Playing the Husband" Archived 1 July 2012 at the Wayback Machine](#).
5. ^ Gandhi before India. Vintage Books. 4 April 2015. pp. 28–29. [ISBN 978-0-385-53230-3](#).
6. ^ [Jump up to:^{a b c d}](#) Tarlo, Emma (1997). "Married to the Mahatma: The Predicament of Kasturba Gandhi". *Women: A Cultural Review*. **8** (3): 264–277. doi:10.1080/09574049708578316.
7. ^ [Jump up to:^{a b}](#) Gandhi, Arun (14 October 2000). [Kasturba: A Life](#). Penguin UK. [ISBN 9780140299717](#). Retrieved 3 November 2016.
8. ^ Tarlo, Emma (1997). "Married to the mahatma: The predicament of Kasturba Gandhi". *Women: A Cultural Review*. **8** (3): 264–277. doi:10.1080/09574049708578316. [ISSN 0957-4042](#).
9. ^ Guha, Ramachandra (15 October 2014). [Gandhi Before India](#). Penguin UK. [ISBN 9789351183228](#). Retrieved 2 November 2016.
10. ^ Hiralal, Kalpana. "Rethinking Gender and Agency in the Satyagraha Movement of 1913". *Journal of Social Sciences*. **25**: 94–101.
11. ^ [Jump up to:^{a b}](#) Kapadia, Sita (1989). "Windfall: Tribal Women Come Through". *Women's Studies Quarterly*. **17** (3/4): 140–149. [JSTOR 40003104](#).
12. ^ [Jump up to:^{a b c}](#) Routray, Bibhu Prasad. "[Kasturba Gandhi: Indian Political Activist](#)". Encyclopaedia Britannica. Retrieved 5 November 2016.

13. ^ Banerjee, Mita. "Kasturba Gandhi Strength of a Woman." *Alive* 02 2013: 32-4. ProQuest. Web. 27 Sep. 2017
14. ^ "Kasturba Gandhi - MANAS". 19 August 2020. Archived from [the original](#) on 19 August 2020. Retrieved 27 December 2022.
15. ^ Gandhi, Mohandas Karamchand (1926). [My Experiments With Truth: An Autobiography](#). Jaico Publishing House.
16. ^ "Birth Anniversary of Kasturba Mohandas Gandhi". [english.dcbooks.com](#). Archived from [the original](#) on 19 October 2017. Retrieved 1 May 2017.
17. ^ Ivanov, Alex (2017). [Gandhi](#). New Word City. p. 91. ISBN 978-1-936529-47-6.
18. ^ Thomas, K.P. (1944). [Kasturba Gandhi: A Biographical Study](#). Orient Illustrated Weekly. p. 90. Penicillin had just arrived in the verandah of the Aga Khan's Palace. The doctors had little desire to try it. Pneumonia was only a contributory factor. The final failure of the kidneys would not have been relieved by the penicillin.
19. ^ Gandhi, Arun (1998). [Daughter Of Midnight - The Child Bride of Gandhi](#). Kings Road Publishing. p. 244. ISBN 978-1-78219-261-9. doctors had told him her condition was beyond help
20. ^ "Death Takes Gandhi's Wife". [Pittsburgh Post-Gazette](#). 23 February 1944. p. 2. Retrieved 18 May 2017.
21. ^ Bhatt, Neela. "The Kasturba Gandhi National Memorial Trust: Plan, Development and Programme of the First Nation-wide Movement of its Kind for Dealing with the Problem of Women and Children in Rural India". *Indian Journal of Social Work*. **10**: 94–101.
22. ^ "[Ahemdabad-based theatre group to perform KASTURBA in Mumbai. Penned by veteran Gandhian Narayan Desai... : www.MumbaiTheatreGuide.com](#)". [mumbai theatreguide.com](#). 16 May 2013. Retrieved 17 November 2017.

Women Freedom Fighter in India

Ashvinee R. Barbate

Visiting Faculty, Department of English

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College, Kadi

Sanobar Shekh

Visiting Faculty, Department of English

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College, Kadi

Abstract

The history of Indian freedom struggle would be incomplete without mentioning the contribution of women. The sacrifice made by the women of India will occupy the foremost place. The history of freedom struggle is replete with the saga of sacrifice, selflessness, bravery of women. Many of us don't know that there were hundreds of women who fought side by side with their male counterparts. They fought with true spirit and undismayed courage. The Indian women broke away from various restrictions and got out of their traditional home-oriented roles and responsibilities. So, the participation of women in the freedom struggle and National awakening is simply incredible and praiseworthy. However, it is not easy for women to fight as warrior's in the male dominating society. Even though females tried to change the perception of such orthodox people who thought women are meant to do only household chores. Moreover, females not only sacrifice their lives but also combat such issues. Rani Laxmi Bai was one of such women who fought against British rule by mitigating all odds, hence this paper entitles to highlight the legacy that women showed in the history by showing their fierce nature. The list of great women whose names have gone down in history for their courage, true spirit, dedication and undying devotion to the service of India's freedom struggle.

Keywords- Indian struggle for Independence, freedom.

Introduction

The history of Indian struggle for Independence would be incomplete without mentioning the contributions of women. The women of India will occupy the foremost place because of sacrifice made by women. They fought with unafraid courage, true spirit, faced various tortures, exploitations, and hardships to give us freedom. These women came forward and took charge of the struggle, when most of the men freedom fighters were in prison. For

their dedication and undying devotion to the service of India, the list of great women names has gone down in history long one.

Bhima Bai Holkar

Bhima Bai Holkar born on date 17 September 1795 and died on 28 November 1858. She was a daughter of Yashwant Rao Holkar, Maharaja of Indore. Bhima Bai Holkar fought bravely against the British colonel Malcolm and defeated him in guerilla warfare in 1817.

Rani Lakshmi Bai

Rani Lakshmi Bai born on 19 November 1828 and was named Manikarnika. Her family members called her Manu. In 1842, she was married to Raja Gangadhar Rao, the Maharaja of Jhansi and became the Rani of Jhansi. An outstanding example for all future generations of women freedom fighters is Rani of Jhansi Rani Lakshmi Bai whose heroism and superb leadership. Also, her enemies admired her courage and daring into the battlefield. She fought valiantly and refused to surrender and fell as a warrior should, fighting the enemy to the last. Her remarkable courage inspired to many men's and women's, fighting the enemy to the last. Rani Lakshmi Bai died on 18 June 1858.

Sarojini Naidu

Sarojini Naidu was born on 13 February 1879 in Hyderabad to Aghore Nath Chattopadhyay and Barada Sundari. Devi. Sarojini Naidu is also known by the The Nightingale of India. She was the first Indian woman to become the President of the Indian National Congress. She was the first woman to become the governor of a state in India. She was a prolific writer, distinguished poet, renowned freedom fighter and one of the great orators. She was arrested along with Mahatma Gandhi for her involvement in the Quit India movement in 1942 and was jailed. After Independence, Sarojini Naidu became the Governor of Uttar Pradesh. She was India's first woman governor. Sarojini Naidu died in office on March 2, 1949.

Kasturba Gandhi

Kasturba Gandhi was born on April 11, 1869 to a prosperous businessman Gokuladas Makharji of Porbandar. At thirteen years old, she got married to Mohandas Gandhi. In the year of 1904, Kasturba Gandhi first involved herself with politics in South Africa when she helped Mahatma Gandhi and others establish the Phoenix Settlement near Durban. From the period between 1904 and 1914, Kasturba Gandhi was actively involved in the Phoenix Settlement near Durban. In the year 1913, she raised her voice against the inhuman working conditions of Indians in South Africa. She focused on helping improve the welfare of women in Champaran, Bihar in 1917, where Gandhi was working with indigo farmers. Kasturba took part in

nonviolent protests against the British rule in Rajkot in 1939. She died on 22 February 1944, at the age of 74

Annie Besant (1847-1933) –

Annie Besant was a well-known political activist, freedom warrior and supporter of women's rights and the anti-Church movement. Besant joined the National Secular Society and the Fabian Society in the 1870s, organizations that fought for freedom of thought and an end to the Catholic Church's oppression in England. She joined the Theosophical Society as a result of her interest in the socialist movement and her search for spiritual comfort. Her time spent as a society member led her to develop an attraction for Hinduism and its moral principles. She travelled to India in 1893 with the intention of promoting Theosophical Society beliefs. Soon after arriving in India, she was moved by the ongoing struggle for Independence. Besant's establishment of the Home Rule League in 1916 is her most famous contribution to the Indian freedom movement. Besant continued the historic campaign that marked a turning point in the long-running Indian liberation struggle alongside Lokmanya Bal Gangadhar Tilak. The crusade, which was modelled after the Irish Home Rule movement, sought to make India a Dominion like Australia and Canada. The Indian Home Rule League's actions significantly aided the liberation struggle during the movement's two-year duration. Besant was placed under house arrest in 1917 as a result of her involvement in the Home Rule campaign. Widespread protests over her arrest resulted in her release later on. She maintained her defiance while imprisoned and raised the green and red flag that served as the movement's emblem. Besant passed away on September 20, 1933, in India. She was a strong, vocal lady who worked as a social worker, fought for religious liberty, and actively participated in the freedom movement of the nation she called home during her whole life.

Rajkumari Amrit Kaur (1887-1964) –

Rajkumari Amrit Kaur was the first Indian woman to serve as the health minister of Independent India, a position she held for the following ten years. She served as Mahatma Gandhi's secretary before taking over as health minister. Kaur implemented various reforms that completely changed India's healthcare system when she was in office. Kaur responded to Gandhi's message by enunciating all the luxuries of royalty and starting to practice self-discipline. She was quoted by The Indian Express as saying about Gandhi, "He fann[ed] the flames of my intense desire to see India free from foreign oppression." She worked on a number of other social concerns, including child marriage, purdah, and the devadasi system, in addition

to the fight of independence. She had the Bible, the Bhagavad Gita, and a spinning wheel with her when she was imprisoned following the Quit India movement.

Kalpana Dutta

Kalpana Dutta was another prominent woman revolutionary leader who was influenced by the revolutionary idea of Surya Sen. She joined the Chittagong armory raids. Later she joined the Communist Party of India.

Madam Bhikaji Cama

Madam Bhikaji Cama was influenced by Dadabhai Naoroji and was a source of inspiration for Indian youth in the UK. She unfurled the first National Flag at the International Socialist Conference in Stuttgart (Germany) in 1907, organized Free India Society and began the journal 'Bande Mataram' to spread her revolutionary thought. She travelled a lot and spoke to people about Indians Struggling for Independence. She could aptly be called "Mother India's first cultural representative of USA".

Conclusion

If we talk about women freedom fighter we have more than 100 individual and crore as part of the freedom struggle journey of an Independent India, Leaders Bhima Bai Holkar, Rani Lakshmi Bai, Sarojini Naidu, Sarojini Naidu, Kasturba Gandhi, Annie Besant, Rajkumari Amrit Kaur, Kalpana Dutta, Madam Bhikaji Cama and many others who gave up their life and experienced uncountable exploitation, hardship and torture in this journey. Women forms a huge population in the Indian subcontinent and opened education, employment opportunities end of caste system and pardah system to a great extent for the modern India

References

1. David E. Jones (2000) Women Warriors: A History Potomac's the warrior's series Warriors (Washington, D.C.), Potomac Books Incorporated.
2. International Journal of Humanity and Social Sciences, Volume 5, Issue 2, 2016, VINEETA AND SHARMA ARUNA Department of History, Mewar University, Chittorgarh, Rajasthan, 312901.
3. Rainer Jerosch (2007) The Rani of Jhansi, Rebel Against Will: A Biography of the Legendary Indian Freedom Fighter in the Mutiny of 1857-1858.
4. Aakar Books, Makarand R. Paranjape (2010) Sarojini Naidu. Publisher Rupa & Company,
5. PARIPEX - INDIAN JOURNAL OF RESEARCH | Volume - 11 | Issue - 09 |September - 2022

वीर क्रांतिकारी प्रतापसिंह बारहट

डॉ. शीतल ए. अग्रवाल

इतिहास विभाग,

पी.के.कोटावाला आर्ट्स कोलेज, पाटण (उ.गु.)

१८५७ में जिन बलिदानी वीर देशभक्तों ने ब्रिटिश दासता के अपमानजनक जुए को अपने कंधों पर से उतारकर फेंक देने का प्रयत्न किया उनमें से अधिकांश या तो रंगभूमि पर देश के स्वतंत्रता संग्राम में वीरगति को प्राप्त हो गए अथवा मानवता को लज्जित और कलंकित करने वाले अंग्रेजों के नृशंस आहुति दे चुके थे। वे कतिपय स्वतंत्रता-संग्राम के नेता जिनका देश में छिपकर रह सकना सम्भव नहीं था। परन्तु उनमें से कुछ देश में ही रह कर भूमिगत होकर सन्यासियों अथवा फकीरों का वेश धारण कर अनुकूल समय की प्रतीक्षा कर रहे थे। उन भूमिगत क्रांतिकारियों, राष्ट्रीय सन्यासियों और फकीरों के प्रयत्नों के फलस्वरूप देश में पुनः जागृति उत्पन्न होने लगी वे देश पर विजातियों का शासन सहन नहीं कर सकते थे।

उस समय इस देश में कुछ ऐसे साहसी और वीर युवक भी थे जो देश के लिए अपने प्राणों को बलिदान करने में भी नहीं हिचकाते थे। वे गुप्त क्रांतिकारी संगठन स्थापित करते और देश के लिए मरने की शपथ लेते। बम बनाते बन्दूके और गोली बनाने के कारखाने खड़े करते, विदेशों से छिप कर अस्त्रशस्त्र मंगवाते। सैनिक छावनियों में जाते और भारतीय सैनिकों को देश को आजाद करने के लिए अंग्रेजों के विरुद्ध विद्रोह और क्रान्ति का संदेश छपाकर सैनिक छावनियों में अपने दल का सदस्य बनाते। इस क्रांतिकारी दल के नेता वीर रासबिहारी बोस थे उन्होंने समस्त उत्तर भारत में बंगाल, बिहार, उड़ीसा, उत्तरप्रदेश, पंजाब, राजस्थान, मध्यप्रदेश में अपने दल को संगठित किया था। रासबिहारी बोस राजस्थान में अपने क्रांतिकारी दल को संगठित करने की बात सोच रहे थे उस समय उन्हें एक ऐसे क्रांतिकारी युवक नेता की खोज थी जो राजस्थान के देशी राज्यों में दल के कार्यों का संगठन कर सकता। यह सन १९११ की घटना है। जिनकी राजबिहारी बोस राजस्थान में क्रांतिकारी दल का कार्य करने के लिए किसी साहसी और वीर युवक की खोज में थे। उस समय उनके अभिन्न मित्र अमीरचंद दिल्ली में एक युवक को उनके पास लाये, वह युवक और कोई नहीं प्रतापसिंह बारहट थे। रासबिहारी बोस ने प्रतापसिंह को दल का सदस्य बना लिया। कुछ दिनों में ही प्रतापसिंह बारहट ने रासबिहारी बोस का पूरा विश्वास प्राप्त कर लिया और वे उनके दाहिने हाथ बन गये।

क्रांतिकारी वीर प्रतापसिंह का जन्म प्रसिद्ध बारहट परिवार में हुआ था। उनके पितामह श्रीकृष्ण सिंह बारहट प्रकांड विद्वान और देशभक्त थे। राजपूताने और मध्यभारत के राज दरबार में उनका बहुत मान था। जटिल राजनीतिक समस्याओं को सुलझाने में वे दक्ष थे। कई राज्यों के नरेशों ने उन्हें जागीर देकर सम्मानित किया था। उदयपुर के महाराणा के वे परामर्शदाता थे। उन्हीं के परामर्श पर प्रसिद्ध क्रांतिकारी देशभक्त श्री श्यामजी कृष्ण वर्मा को महाराणा ने मेवाड़ राज्य का प्रधानमंत्री नियुक्त किया था। बारहट परिवार चारण जाति में योग्यता ओर देशभक्ति के लिए प्रसिद्ध था सिंह के पिता ठाकुर केशरीसिंह बारहट का उदयपुर ओर कोटा राजदरबार में बहुत मान था। यद्यपि वे देशी राज्यों में ऊंचे पद पर थे परंतु छिपे-छिपे उनका संबंध क्रांतिकारी दल से था। उन्होंने अपने छोटे भाई ठाकुर जोरावर प्रतापसिंह बारहट को मास्टर अमीरचंद के पास भेज दिया। भेष बदलकर राजकीय कार्यालयों से गुप्त समाचार प्राप्त करना, बम बनाना, क्रांतिकारी दल को संगठित करने, सैनिकों तथा युवकों से किस प्रकार सम्पर्क स्थापित किया जाय इत्यादि सभी प्रकार का प्रशिक्षण मास्टर अमीरचन्द ने ही उन्हें दिया था।

वीर प्रतापसिंह का जन्म सम्वत् १८९० मे जेठ शुक्ला नवमी को उदयपुर में हुआ था। उस समय उनके पिताश्री ठाकुर केशरीसिंह बारहट महाराणा उदयपुर के सालहकार थे। बाद में कोटा के महाराज उमेदसिंह ने उनकी प्रशंसा सुनकर उन्हें कोटा बुला लिया था। मतलब उनका बालपन कोटा में व्यतीत हुआ था। वही उनकी शिक्षा-दीक्षा आरंभ हुई। कुछ समय के उपरांत वेडी.ए.वी. स्कूल अजमेर में विद्याध्ययन के लिए प्रविष्ट हुए थे। उनके पिता ठाकुर केशरीसिंह बारहट कहा करते थे कि अंग्रेजों द्वारा चलाए गए विश्वविद्यालय गुलामों को उत्पन्न करने वाले सांचे हैं जहाँ भारत में युवकों को गुलामी में ही प्रसन्न रहने का पाठ पढ़ाया जाता है। इसलिए प्रतापसिंह ने मेट्रिक की परीक्षा देने की आवश्यकता नहीं समझी। उसी समय प्रसिद्ध देशभक्त और क्रांतिकारी श्री अर्जुन लाल सेठी ने “जैन वर्धन विद्यालय” की जयपुर में स्थापना की थी। प्रतापसिंह श्री अर्जुन लालसेठी के पास चले आये। वहाँ रहकर प्रतापसिंह की देश की स्वतंत्रता के लिए काम करने की भावना, प्रतिभा और वीरता से ओर द्रढ़ हो गई। प्रतापसिंह की प्रतिभा और वीरता से प्रभावित होकर अमीरचंद ने रासबिहार बोस से राजस्थान में क्रांतिकारी दल तथा विद्रोह को संगठित करने का दायित्व प्रतापसिंह बारहट को देने की सिफारिश की थी। रासबिहारी बोस ने कुछ दिनों प्रतापसिंह को अपने पास रखा। उन्हें विप्लव का संगठन कैसे करना चाहिए इसकी शिक्षा देकर रासबिहारी बोस ने युवक प्रतापसिंह की राजपूताने में सैनिक छावनियों में भारतीय सैनिकों और देशभक्त युवकों को स्वतंत्रता प्राप्ति के लिए होने वाली क्रांति में भाग लेने के लिये तैयार करने के लिए भेज दिया।

प्रतापसिंह २० साल की उम्र में ही क्रांतिकारी के सर्वमान्य नेता बन गये। वे घूम-घूम कर आजादी की लड़ाई के लिए राजपूताने के सैनिकों और युवकों को तैयार करने लगे। उनके नेतृत्व में राजपूताने में क्रान्तिकारी संगठन बहुत शक्तिशाली बन गया।

श्री रासबिहारी बोस चाहते थे कि कोई ऐसा कार्य किया जाने जिससे कि अंग्रेजी सरकार की धाक समाप्त हो जावे, उनकी प्रतिष्ठा को गहरा धक्का लगे और उनका आतंक समाप्त हो। भारतीयों में यह विश्वास उत्पन्न हो जाने कि अंग्रेजों के विरुद्ध उठ खड़े होने का साहस उत्पन्न हो गया है। अंग्रेजों ने कलकत्ता को खतरनाक समझकर दिल्ली को भारत की राजधानी बताया था। वायसराय ने बड़ी धूम-धाम और शान-शौकत का आयोजन किया था।

उधर विप्लवी महानायक रासबिहारी बोस लार्ड हार्डिंग पर बम फेंकने की योजना तैयार कर रहे थे। सरकार ने जैसा भव्य आयोजन किया था उसी के अनुरूप क्रांतिकारियों ने भी लार्ड हार्डिंग पर बम फेंकने की योजना तैयार की थी। रासबिहारी बोस, अमीरचंद, बालमुकुन्द, भक्तबिहारी, बसंत विश्वास में ये ही राजबिहारी बोस ने प्रतापसिंह बारहट तथा उनके चाचा जोरावर सिंह को इस अवसर पर और अतिरिक्त क्रांतिकारियों को भी बुलवा दिया और अपने साथी क्रांतिकारियों के सहयोग से लार्ड हार्डिंग पर बम फेंकने की योजना तैयार की।

दिल्ली के स्टेशन को उस दिन खूब सजाया गया था जैसे ही लार्ड हार्डिंग की स्पेशल ट्रेन प्लेटफार्म पर आकर रुकी, लाल किले से तोपों की गड़गड़ाहट के साथ उनकी सलामी की घोषणा की गई। वायसराय के एक बहुत ऊँचे हाथी पर जिस पर सोने व चांदी का होड़ा रखा गया था कारचोली के फूलों से सुसज्जित था बिठाया गया। सेना की टुकड़ियाँ कूच कर रही थी और सैनिक बैंड मोहक ध्वनि बजा रहे थे। पीछे देशी राज्यों के नरेश अपने सम्पूर्ण राजसी ठाठ से चल रहे थे। इस प्रकार शानदार जूलूस दिल्ली की ओर चला सारा दिल्ली शहर उस जूलूस को देखने के लिये उमड़ आया था। जब वह जूलूस चांदनी चोक पहुँचा पंजाब नेशनल बैंक की इमारत के सामने आया तो एक भयंकर धड़ाका हुआ। एक बम जो लार्ड हार्डिंग के होदे की पीठ पर लगा बलरामपुर राज्य का जमींदार महावीर सिंह जो लार्ड हार्डिंग पर छत्र लगाए हुए था मर गया। लार्ड हार्डिंग की पीठ दाहिने कंधे, गर्दन और दाहिने कूल्हे पर गहरी चोट आई। और वह बेहोश होकर होदे से लुढ़क गया। असंख्य जासूसों पुलिस और सेना की चौकसी के रहते हुए लाखों की भीड़ से सभी की आंखों में धूल झाँक कर बंदूक से नहीं हाथ से बम फेंक कर चलते हुए हाथी पर निशाना लगाना। बड़े जोखिम साहस और धैर्य का काम था। सारे जूलूस में मानो भूचाल आ गया। पुलिस और सेना ने सारी भीड़ को घेर लिया। सब सड़के रोक ली गई। सब इमारतों को घेर लिया गया। पुलिस वाला ऐसा गायब हुआ कि पुलिस कोई पता

नहीं लगा सकी। संसार के प्रत्येक देश में लम्बे समय तक चर्चा होती रही। स्काटलैन्ड यार्ड के संसार प्रसिद्ध जासूस बुलाए गए। सरकार ने एक तरह समय के ईनाम की घोषणा की देशी राज्यों के नरेशों ने अपनी-अपनी देशभक्ति प्रदर्शित करने के लिये लाखों रुपये के पारितोषिक की घोषणाएँ की परन्तु सब व्यर्थ था। बम फेंकने वाले का कोई पता नहीं लगा।

आज तक यह रहस्य ही बना हुआ है कि बम किसने फेंका ? बम प्रतापसिंह के चाचा जोरावरसिंह और वंसत विश्वास मास्टर अमीरचंद, बालमुकुन्द, हनुवंत सहाय और अवध बिहारी का सक्रिय सहयोग था उनके सम्मिलित प्रयत्नों से ही यह कार्य सिद्ध हुआ था। प्रतापसिंह और जोरावरसिंह बच कर निकले और यमुना के किनारे आये / नदी में बाढ़ थी तीसे घंटे तक प्रतापसिंह कभी तरते कभी गोता लगाते और कभी पुल खंभे तथा जंजीर को पकड़कर लटकते रहे। जब अंधेरा हुआ तो उन्होंने तैर कर नदी पार की। प्रतापसिंह बहुत थक गये थे किनारे पर पहुँचे तो पुलिस कांस्टेबलों को उन पर संदेह हो गया। जोरावरसिंह ने दोनों को तलवार से धाराशाही कर दिया और प्रतापसिंह के पीठ पर उठा कर ले गये।

प्रतापसिंह अब छिपे-छिपे राजपूत सैनिकों में विप्लव के लिए कार्य करने लगे। वे कभी राजपुताने में कभी पंजाब में और कभी हैदराबाद, दक्षिण जाते और क्रांति के लिए कार्य को आगे बढ़ाते। रासबिहारी बोस के पीछे पुलिस हाथ धोकर पड़ी हुई थी। प्रतापसिंह और उनके बहनोई ईश्वरदान आसिया को देहली षडयंत्र में पुलिस ने गिरफ्तार कर लिया था। परन्तु कोई प्रमाण न मिलने के कारण छोड़ना पड़ा। षडयंत्र के मुकदमे में जोरावरसिंह को प्राण दंड की सजा हुई परन्तु वे फरार हो चूके थे। केशरीसिंह बारहट तथा जोरावरसिंह की लाखों की सम्पत्ति जप्त कर ली गई। उनके मित्र तथा सम्बन्धी उनसे बात करना पसन्द नहीं करते थे। इस पारिवारिक विपत्ति की तनिक भी चिंता न कर वे क्रांति का कार्य पूरे उत्साह से करते रहे। पुलिस उनकी परछाई भी नहीं छू पाती थी। रासबिहारी बोस बमकांड के उपरांत दिल्ली से काशी और वहाँ से नवदीप चले गये थे। वहाँ से छिपकर वे विद्रोह की योजना को सफलतापूर्वक कार्यान्वित करने का प्रयत्न कर रहे थे। अपने नेता से आगे क्रांति के काम को बढ़ाने के लिए परामर्श और आदेश लेने के लिए प्रतापसिंह छिपकर नवदीप पहुँचे यह भयंकर खतरे का काम था परन्तु प्रतापसिंह मानो संकट से खेलने के लिए ही पैदा हुए थे। अपने नेता से परामर्श और आदर्श लेकर वे नवदीप (बंगाल) से राजस्थान चले गये और उनके आदेश के अनुसार काम करने लगे।

उस समय तक प्रतापसिंह के नाम गिरफ्तारी का पुनःवारंट निकल गया था। पुलिस उनके पीछे पड़ी थी परन्तु वे गुप्त रूप से क्रांति का काम कर रहे थे। पिता श्री केशरी बारहट

को आजन्म कारावास होने पर प्रतापसिंह ने जेल में उन्हें संदेश भेजा “आप तनिक भी चिंता न करे, प्रतापसिंह अभी जिन्दा है।” प्रतापसिंह पुलिस की आँख बचाकर राजस्थान में घूम-घूम कर क्रांतिकारी संगठन को द्रढ़ करने में लगे हुए थे।

इसी दोड़ धूप में जब प्रतापसिंह हैदराबाद से बीकानेर जा रहे थे जोधपुर के पास “आशानाडा” स्टेशन मास्टर से मिलने के लिए उतरे। पुलिस ने भय से स्टेशन मास्टर पुलिस का भेदिया बन गया था। प्रतापसिंह भी इसकी कोई खबर नहीं थी। स्टेशन मास्टर ने धोखा देकर उन्हें पकड़वा दिया।

प्रतापसिंह के बरेली से रखा गया। भारत सरकार का गुप्तचर विभाग बहुत प्रसन्न हुआ वह जानता था कि प्रतापसिंह क्लिवी नायक रासबिहारी बोस तथा क्रांतिकारी दल के प्रमुख नेताओं का अत्यंत विश्वास पात्र है। उन्हें क्रांतिकारी दल में कौन-कौन से व्यक्ति हैं वे कहा से हैं। लार्ड हार्डिंग पर बम किसने फेंका और क्रांतिकारी दल का भावी कार्यक्रम क्या है। सभी कुछ ज्ञात है वे उस समय केवल २२ वर्ष के युवक थे। गुप्तचर विभाग की मान्यता थी कि उनसे सारा भेद जान लेना कठिन नहीं होगा।

प्रतापसिंह के बरेली जेल में पहुँचते ही चार्ल्स क्लीवलैंड भारत सरकार के गुप्तचर विभाग के निर्देशक बरेली आये और प्रतापसिंह को भांति २ के प्रलोभन दिये जाने लगे। तुम्हारे पिता जो आजन्म कारावास का दंड भुगत रहे उन्हें छोड़ दिया जायेगा। तुम्हारे चाचा जोरावरसिंह के प्राण्डंड आज्ञा वापस ले ली जावेगी। वायसराय से अभयदान दिलवाया जायेगा। परंतु चार्ल्स क्लीवलैंड को यह ज्ञात नहीं था कि प्रतापसिंह उस परिवार का रत्न है जो प्राण देकर भी विश्वासघात नहीं करते। प्रतापसिंह टस से मस नहीं हुए। जब प्रतापसिंह से चार्ल्स क्लीवलैंड पराजित हो गये तो उन्होंने उनकी कोमल भावनाओं को छुआ। उन्होंने प्रतापसिंह से कहा “मां तुम्हारे लिये निरन्तर रोती रहती है ? अत्यन्त दुखी है यदि तुमने सरकार की सहायता नहीं की और तुम्हें दंड मिला तो वे तुम्हारे वियोग में प्राण त्याग देगी। वीरवर प्रतापसिंह ने चार्ल्स क्लीवलैंड को जो उत्तर दिया वह भारतीय क्रांतिकारी इतिहास में प्रसिद्ध है। “तुम कहते हो कि मेरी माँ मेरे लिए दिन रात रोती है और दुखी है। मेरी माँ को रोने दो। मैं अपनी माँ को हँसाने के लिये हजारों माताओं को रूलाने का कारण बना तो वह मेरी मृत्यु होगी और मेरी माँ के लिए घोर कलंक होगा।”

जब चार्ल्स क्लीवलैंड हार गया, प्रतापसिंह ने किसी का नाम या भेद नहीं बताया तो उन्हें तरह-तरह की भयंकर यातनाएँ दी जाने लगी। प्रतिदिन उनका यातनाएँ दी जाती, परंतु वह वीर तनिक भी विचलित नहीं हुआ। अंग्रेजी सरकार के यातना देने के विशेषज्ञ हार गये

परंतु वीर प्रतापसिंह को विचलित न कर सके। निर्दयी अंग्रेजी सरकार ने उन्हें तरह-तरह की यातनाएँ देकर मार डाला परन्तु उनसे क्रांतिकारियों के संबंध में वह निश्चित भेद भी न जान सकी।

जब प्रतापसिंह बरेली जेल में यातनाएँ देकर मार डाले गये उस समय उनकी आयु बाईस वर्ष की थी। सारा जीवन उनके सामने पड़ा था उन्होंने अपने प्राणों को बचाने के लिए लाखों रुपये, ऊँचा पद, सम्पत्ति, पिताजी और चाचा का छुटकारा और अभयदान, यह सब लेकर भी साथियों के साथ विश्वासघात नहीं किया।

प्रतापसिंह जैसे देशभक्तों के बलिदान का ही फल है कि देश स्वतंत्र हुआ। लेकिन जिन्होंने अपना बलिदान देकर देश को स्वतंत्र बनाया, उन्हें देश भूल गया। हमारी सरकार ने उनकी पावनस्मृति की रक्षा करने की आवश्यकता नहीं समझी। उनका कोई स्मारक नहीं बना, यहाँ तक कि उनके नाम का डाक टिकट भी नहीं निकला। शाहपुरा (भीलवाड़ा) राजस्थान में अभी हाल में २५ अप्रैल, १९७६ को वीरवर प्रतापसिंह बारहट की मूर्ति स्थापित की गई है।

संदर्भ सूची :

१. देश जिन्हे भूल गया - (क्रांतिकारी वीर बलियानियों की भूमिका), शंकर सहाय सक्सेना, पेज नं. १९५-२०२
२. स्वतंत्रता सेनानी ग्रंथमाला - भाग-०४, ७, १० फूलचन्द जैन
३. B.N. लुनिया - प्राचीनभारत का राजनैतिक और सांस्कृतिक इतिहास

સમાજવાદી વિચારક જયંતિ દલાલ

પ્રજાપતિ વનિતા મહેન્દ્રભાઈ

Ph.D. Student

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ

મોબાઈલ નંબર-9687907856

ઈમેલ-prajapatimv1964@gmail.com

જયંતિ દેલાભાઈ દલાલ, ‘અનિલ ભટ્ટ’, ‘ધરમદાસ ફરદી’, ‘નિર્વાસિત’, ‘બંદા’, ‘મનચંગા’ (૧૮-૧૧-૧૯૦૯, ૨૪-૮-૧૯૭૦): નાટ્યકાર, વાર્તાકાર, નવલકથાકાર, અનુવાદક. જન્મ અમદાવાદમાં. પિતા દેલાભાઈ ‘દેશી નાટક સમાજ’ ના સંચાલક હતા તેથી આ ફરતી નાટક કંપનીને લીધે, એમનું પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શિક્ષણ વિવિધ સ્થળે થયેલું. ૧૯૨૫માં મેટ્રિક થઈ ઉચ્ચ-અભ્યાસ માટે ગુજરાત કૉલેજમાં જોડાયેલા, પણ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓમાંની સક્રિયતાને કારણે ૧૯૩૦માં બી.એ.ના છેલ્લા વર્ષથી અભ્યાસ છોડ્યો. એ વખતથી આરંભાયેલી એમની રાજકીય કારકિર્દી, ૧૯૫૬ માં તેઓ મહાગુજરાતની લડતમાં જોડાયા અને પછી ૧૯૫૭માં વિધાનસભાના સભ્ય થયા ત્યારે શિખરસ્થાને પહોંચી અને ૧૯૬૨ માં તેઓ ચૂંટણી હાર્યા ત્યાં સુધી ટકી ને નોંધપાત્ર રહી. અમદાવાદની રાજકીય-સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે, અલબત્ત એક સમાજવાદી વિચારકરૂપે, છેક સુધી સંકળાયેલા રહ્યા. વ્યવસાયે મુદ્રક. ૧૯૩૯થી જિંદગીપર્યંત એમણે પ્રેસ ચલાવ્યું. આ ઉપરાંત જુદાજુદા સમયે ઘણી વૈચારિક ને કલાલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ કરી. ‘રેખા’ (૧૯૩૯-૪૦) અને ‘એકાંકી’ (૧૯૫૧) નામનાં સાહિત્ય-રંગભૂમિના સામયિકોનું સંપાદન કર્યું. ‘ગતિ’ સાપ્તાહિક અને મહાગુજરાત આંદોલન સમયે ‘નવગુજરાત’ દૈનિક એ બે વિચારપત્રો ચલાવ્યાં. નાટ્યક્ષેત્રે અભિનય અને દિગ્દર્શનમાં સક્રિય રસ લીધો અને દ્રશ્યકલાની શક્યતાઓ પ્રત્યેના વિશ્વાસથી પ્રેરાઈ દિલ્હીના એક અંગ્રેજી ફિલ્મસાપ્તાહિકનું સંપાદન કરવા સાથે ‘બિખરે મોતી’ નામક ગુજરાતી ફિલ્મનું નિર્માણ (૧૯૩૫) કરવા સુધી પહોંચ્યા. આમ છતાં એમની નોંધપાત્ર સેવા તો સાહિત્યકાર તરીકેની જ રહી. સાહિત્યને એમણે કરેલા પ્રદાન માટે એમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક (૧૯૫૯) અને નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત થયેલા.

ભીંસમાંથી છૂટવા માટેના પૈસા ભેગા કરવા વલખાં મારે છે ત્યારે એક ક્રાંતિવાદી યુવક કેદી જગુ સ્વમાનભેર જેલ વેઠવાનું પસંદ કરે છે. એની એવી જ અડગ ને ગૌરવવંત માતા પશી ડોશી પણ પુત્રવત્સલતાથી સહેજ દ્વિધામાં જરૂર મુકાય છે પણ વિચલિત થતાં નથી. એક સ્વાર્થી વકીલ ને લોભી વેપારી આ પરિસ્થિતિનો, વચલા માણસો તરીકે ગેરલાભ લે છે. ન છૂટતા કેડીઓને સાથે લઈ જતા ગણતરીબાજ ફોજદાર છેલ્લી ઘડીએ સ્વેચ્છાએ કોઈ સમજદારીથી પ્રેરાઈ જગુને છોડી દે છે એવા લાક્ષણિક અંત સાથે નવલકથા પૂરી થાય છે.

એક જ ભાવપરિસ્થિતિને આલેખતી હોવાથી સુબદ્ધ બનેલી આ લઘુનવલમાં ભાવનાને વિડંબિત કરી મૂકતા સ્વાર્થના મૂળમાં પડેલી એક અવશતાની કરુણતાનું તેમ જ વિભિન્ન મનોદશા પ્રગટાવતાં પાત્રોનું જે આલેખન થયું છે તે જીવનની ઊંડી સૂઝ ધરાવતા લેખકના કૌશલનો પરિચય આપે છે. રંગદર્શી ન બનતાં સ્વસ્થ ને વાસ્તવનિષ્ઠ રહેતી છતાં ઉત્તેજિત કરી શકતી સર્જકની પ્રભાવક ગદ્યશૈલીથી તેમ જ માનવમનની અનેકસ્તરીય ગતિવિધિનો આલેખ ઉપસાવી આપતી એમની વિશિષ્ટ કથનરીતિથી આ નવલકથા એક નોંધપાત્ર સાહિત્યકૃતિ બની છે.

શહેરની શેરી (૧૯૪૮): જયંતી દલાલનો નગરજીવન પરત્વેનાં નિરીક્ષણોનાં ગદ્યચિત્રોનો સંગ્રહ. દોરીબાંધી માનવતાનું સાદ્યંત, નખશિખ, સંપૂર્ણ દર્શન જ્યાં થાય છે તે શેરીના ઉદભવ ઇતિહાસનું, બહિરંગનું, તેમાં વસતા માનવીનાં માનવતા, લાચારી, કારુણ્ય, સંઘર્ષ આદિનું માનવીય, માનસશાસ્ત્રીય, વીગતભર્યું નિરૂપણ ધરાવતું ભાષામાં નિબંધ, લેખ અને વાર્તાસ્વરૂપે થયું છે. શેરીનો પીપળો, શેરીના નળ, ઉમરા-ઓટલા, ચાર-ચોકડી, પ્રાણીઓ-જંતુઓ, ફેરિયા, ઉત્સવો-શોક, શ્રદ્ધા-અશ્રદ્ધા તેમ જ શેરીનું લોકશાસન વગેરેનું નિજી ચિત્રાત્મક શૈલીમાં આલેખન છે. લેખકનાં શબ્દભંડોળ, ભાષાસામર્થ્ય, સચ્ચાઈ, હમદિલીની પ્રતીતિ કરાવતી આ કૃતિ અણદાવાદ શહેરની ગઈકાલ અને આજનો અચ્છો સામાજિક દસ્તાવેજ છે.

કાયા લાકડાની, માયા લુગડાની (૧૯૬૩): જયન્તિ દલાલના નાટ્યવિષયક ચૌદ વિવેચનલેખોનો સંગ્રહ. ‘પડદો ઊપડે છે ત્યારે’ એ લેખ જૂની રંગભૂમિની ભીતરી દુનિયાનો સ્વાનુભવસભર, અરૂઢ, ચિત્રાત્મક શૈલીમાં ચિતાર આપે છે. ત્યાર પછીના લેખોમાં નાટકનો હેતુ, નાટકની વ્યાખ્યા, નાટ્યાત્મક અનુભૂતિ, વ્યવસાયી રંગભૂમિનો ઇતિહાસ, બંધાયેલાં નાટ્યગૃહોનો ઇતિહાસ અને તે પૂર્વેની પરિસ્થિતિ, રમણલાલ દેસાઈ, ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી આદિના નાટ્યલેખનની તટસ્થ આલોચનાઓ, એકાંકીનું તંત્રવિધાન, એમાં પ્રવેશયોજનાનું પ્રયોજન અને તેનાં ભયસ્થાનો, એકાંકીમાં પ્રયોગશીલતા આદિની સૈદ્ધાંતિક-તાત્વિક વિચારણા છે. ‘સ્વાધ્યાય’ આ સંગ્રહનો ઉલ્લેખનીય લેખ છે, જેમાં સ્વગત, અતિરંજન, નાટકમાં કલ્પનાનું સ્થાન, વાકછટા અને સંવાદ, સંઘર્ષ અને કાર્ય તથા તાત્વિક સ્વાનુભવી મૂલ્યાંકન છે. દલાલની અરૂઢ, માર્મિક, કટાક્ષયુક્ત, તાર્કિક ગદ્યલઢણનાં દર્શન પણ અહીં થાય છે.

રાવબહાદુર બેચરદાસ લશ્કરી (સી.એસ.આઈ) : એક સમાજ સુધારક

માર્ગદર્શક: ડો.સંગીતા પટેલ

આસી. પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ,

સમાજવિદ્યા ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

સંશોધક: સંજય સી. પટેલ

સમાજવિદ્યા ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

સારાંશ

સમાજ સુધારણા ક્ષેત્રે ઘણા બધા સુધારકોએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. તેમાં પાટીદાર જ્ઞાતિમાં અને અન્ય સમાજમાં સામાજિક સુધારણા ક્ષેત્રે રાવબહાદુર બેચરદાસ લશ્કરીનું અનન્ય યોગદાન છે. પાટીદાર જ્ઞાતિમાં કન્યા વિકચ, બાળ લગ્ન, દહેજ પ્રથા, બાંધ્યા વિવાહ, દીકરીને દૂધ પીતી કરવી, જ્ઞાતિ વરા વગેરે જેવા અનેક દુષણો જોવા મળતા હતા. એ સમયગાળા દરમિયાન પાટીદાર જ્ઞાતિમાંથી ફરિવાજોને દૂર કરવા અને સમાજમાં શિક્ષણના પ્રચાર અને પ્રસાર માટે તેમાં પણ ખાસ કરીને સ્ત્રી શિક્ષણ માટે બેચરદાસ લશ્કરીએ સનિષ્ઠ પ્રયાસો કર્યા હતા. વિવિધ ફરિવાજો સામે બેચરદાસ લશ્કરી ઝઝૂમ્યા અને તેમાં તેઓ સફળ પણ થયા. ફરિવાજોને દૂર કરવા જ્ઞાતિમાં જાગૃતિ લાવવા મેળાવડાવો અને સભાઓ યોજી હતી અને કાયદાકીય રીતે પણ ફરિવાજો દૂર કરવા પ્રયાસો કર્યા હતા. તેમણે કંડારેલી કેડી પર ચાલનારાઓને ફરિવાજો સામે લડવાનું બળ અને પ્રેરણા તેઓના જીવનમાંથી મળ્યા હતા. બેચરદાસ લશ્કરીની સામાજિક પ્રવૃત્તિ માત્ર જ્ઞાતિ સુધારા પૂરતી જ મર્યાદિત ન હતી પણ અમદાવાદ અને ગુજરાતની તે સમયની અનેક સામાજિક સંસ્થાઓના વિકાસમાં તેમણે તન, મન અને ધનથી યોગદાન આપ્યું હતું.

પ્રસ્તાવના

ભારત અને ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ૧૯મી સદી સામાજિક પરિવર્તન અને જીવનના મૂલ્યોની નવરચનાની દ્રષ્ટિએ મહત્વપૂર્ણ ગણાય છે. આર્થિક અને ઔદ્યોગિક દ્રષ્ટિએ પણ આ સૈકા દરમિયાન ભારત અને ગુજરાતમાં નવા પરિબળો શરૂ થયા. બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન ગુજરાત વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ ધરાવતા દેશના સંપર્કમાં આવ્યું. સંપર્કની આ પ્રક્રિયા મહત્વપૂર્ણ હતી. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની ભૌતિક અને બૌદ્ધિક અસરોને લીધે ગુજરાતમાં કદાચ પહેલી વાર વ્યવસ્થિત રીતે સમાજ સુધારણાનો નૂતન યુગ શરૂ થયો. જેમાં કવિ નર્મદાશંકર, દુર્ગારામ મહેતાજી, મહિપતરામ રૂપરામ, કવિ દલપતરામ, હરગોવિંદ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા, કરસનદાસ મૂળજી અને નવલરામ લક્ષ્મીરામ જેવા પ્રથમ પંક્તિના ગુજરાતી સુધારકોએ સમાજમાં પ્રચલિત ફરિવાજો અને અનિષ્ટોની સામે પ્રહારો કરી સમાજ સુધારણાની ઝુંબેશ શરૂ કરી. આ

મહાન સુધારકોએ લૌકિક અને બુદ્ધિગમ્ય મૂલ્યોના આધારે સતીપ્રથા, નવજાત બાળકીઓની હત્યા, પુત્ર પ્રાપ્તિ માટેના દોરા ધાગા અને જંતર - મંતર, મૃત્યુ બાદ બારમાં તેરમાંના થતા ખર્ચા, મૃત્યુ બાદ રોવા કુટવાના રિવાજ, સ્ત્રીઓ એમાં પણ ખાસ કરીને વિધવાઓ સાથેના શારીરિક અને માનસિક જુલમો, બાળ લગ્ન તથા ધર્મચાર્યોના દૂરચાર્યો જેવા સદીઓથી ધર કરી બેઠેલા ક્ષરિવાજો સામે જેહાદ ઉઠાવી જેને પરિણામે ગુજરાતી સમાજે નવી દિશામાં ગતિ કરવાની શરૂઆત કરી.

ઉપર જણાવ્યા મુજબના વિવિધ સુધારકો વિશે એક યા બીજા સ્વરૂપે માહિતી ઉપલબ્ધ છે અને તેમના વિશે લખાયેલા પુસ્તકો અથવા તો લેખો દ્વારા ગુજરાતનો સામાજિક ઇતિહાસ સચવાયેલો છે. પરંતુ આ સુધારકોની યાદીમાં રાવ બહાદુર બેચરદાસ લશ્કરી વિશેની માહિતી ખૂબ ઓછા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે. બેચરદાસ લશ્કરી કડવા કણબી (પાટીદાર) જ્ઞાતિમાં જન્મ્યા હતા. આ જ્ઞાતિના સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક દ્રષ્ટિએ અર્વાચીનોમાં આદ્ય હતા. તેઓની સમાજ સુધારણાની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ જ્ઞાતિ સુધારા પૂરતી મર્યાદિત ન થતા ગુજરાતના સમાજ સુધારણાના આંદોલન તરફ પણ વળી હતી. આમ વિશાળ દ્રષ્ટિએ બેચરદાસ લશ્કરી જ્ઞાતિ સુધારક હોવા ઉપરાંત સમાજ સુધારક પણ હતા. તેઓની સમાજ સુધારણા અંગેની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું મૂલ્યાંકન કરવા ગુજરાતની તે સમયની સમાજ સુધારણાની પ્રવૃત્તિઓનું વિશ્લેષણ કરવું જરૂરી બની જાય છે. તેથી જ પ્રસ્તુત લેખમાં તેઓની સુધારક પ્રવૃત્તિઓને જ્ઞાતિ તેમજ સમાજના સંદર્ભમાં સમજાવવામાં આવી છે.

જીવન કવન

બેચરદાસ લશ્કરીનો જન્મ અમદાવાદના શાહપુરમાં ઇ.સ. ૧૮૧૮ સંવત ૧૮૭૪ ના આસો વદ નોમના દિવસે થયો હતો. તેઓના પિતાનું નામ અંબાઈદાસ હતું. તેઓ જ્ઞાતિએ કડવા પટેલ હતા. બેચરદાસ અંબાઈદાસનું કુળ ગુજરાતના કડવા પાટીદાર ગૃહસ્થમાં યશ અને ખ્યાતિ ધરાવતું હતું. વંશ વૃક્ષના આધારે તેમાં મૂળ પુરુષ રામદાસ હતા. તેમના એક પુત્ર અજરામદાસ અને તેમના પુત્ર ઉત્તમદાસ અને તેમના પુત્ર પુરુષોત્તમદાસ અને તેમના પુત્ર અંબાઈદાસ અને તેમના પુત્ર બેચરદાસ હતા. એમના મૂળ પૂર્વજો દેવરાસણ, જીલ્લો મહેસાણા, ઉત્તર ગુજરાતમાં રહેતા હતા. અંબાઈદાસનું કશ્યપ ગોત્ર હતું. તેઓ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિવાળા અને સાહસિક તેમજ પ્રામાણિક હતા. દુષ્કાળના કારણે તેઓ પોતાનું મૂળ વતન છોડી ને ઇ.સ. ૧૮૧૨ માં અમદાવાદ તરફ આવ્યા હતા. અંબાઈદાસે અમદાવાદ આવી સામાન્ય નોકરીથી પોતાની કારકિર્દી શરૂ કરી અને “હાથી મલ્લ” અથવા હાથીનો ખિતાબ પામ્યા હતા. શેઠ અંબાઈદાસ પુરુષોત્તમદાસ પેશવા ગાયકવાડ અને બ્રિટિશ સરકારના લશ્કરના અમલદારોને નાણાં ધીરવાનું કામ કરતા હતા. તેથી તેઓ લશ્કરી ઉપનામ પામ્યા હતા તેમના કુટુંબને મળેલી લશ્કરી અટક તેમના વ્યવસાયને લઈને પ્રાપ્ત થઈ હતી.

બેચરદાસને કેળવણી લેવાના સમયમાં સરકારી નિશાળો અંગ્રેજી કે ગુજરાતી અમદાવાદમાં બિલકુલ હતી નહીં. ગુજરાતીતો સ્વ ભાષા હોવાથી બરાબર આવડતી હતી. એટલું જ નહીં પણ ભોળાનાથ

સારાભાઈ તથા મહિપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ જેવા નાગર સમાજ સુધારકોના સહવાસથી સ્વ ભાષા પણ તેજસ્વી બની હતી. બેચરદાસે જરૂર પૂરતો ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. પાછળથી અંગ્રેજોનો સહવાસ થતાં કેપ્ટન કલોલી નામના અંગ્રેજ અમલદારે અંગ્રેજોનો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. મરાઠી, ઉર્દૂ તથા સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન તેઓને હતું. તેમના પિતાના વ્યાપારને કારણે બેચરદાસે અનેક ભાષાઓનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું.

૧૭ વર્ષની યુવાન વયે તેઓ લશ્કરી ખાતામાં નોકરીમાં જોડાયા હતા. ૧૮૩૫ થી ૧૮૪૫ સુધી તેમણે એ નોકરી કરી હતી. આ સમયગાળામાં તેઓ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના લશ્કરી ખાતામાં સારું નામ કાઢ્યું હતું. પરંતુ તેઓના પિતાશ્રીનું અવસાન થતા તેઓને નોકરી છોડવાની જરૂરિયાત ઊભી થઈ. નોકરી છોડી પોતાના પિતાશ્રીની અમરેલી, રાજકોટ, ભુજ, ડીસા અને નીમચ વગેરેની જુદી જુદી પેઢીઓનો વહીવટ તેમણે હાથમાં લીધો. અંગ્રેજ અધિકારીઓના વારંવારના પરિચયમાં આવવાથી, પોતાના મિલનસાર અને માયાળુ સ્વભાવથી તેઓ અધિકારી વર્ગમાં પણ લોકપ્રિય થઈ પડ્યા હતા. તેઓએ અંગ્રેજી અને દેશી અમલદારોને તેમજ મુંબઈમાં યુરોપિયન પેઢીઓને નાણાં ધીરવાનું કામ કર્યું હતું. તેમણે મુંબઈમાં દલાલ તરીકે સારી એવી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. તેની શાખાઓ નસીરાબાદ, ધોલેરા, વઢવાણ વગેરે સ્થળોએ સ્થાપી હતી. રૂ તથા અનાજ વગેરે બહારગામ મોકલવાનો તેમજ પરદેશથી ધાતુ, કાપડ વગેરે માલ મંગાવવાનો વેપાર ચલાવતા હતા. તે સિવાય તેઓએ ૧૮૬૫ માં અમદાવાદમાં કાપડ વણવાનું તથા રૂ કાંતવાનું કારખાનું સ્થાપ્યું હતું અને તે ‘ધી બેચરદાસ સ્પિનિંગ એન્ડ વિવિંગ મીલ્સ’ ને નામે ઓળખાતું હતું. આવક ઊભી કરવા માટે બેચરદાસે અમદાવાદમાં એક બેંક પણ ઊભી કરી હતી.

બેચરદાસ લશ્કરી પણ બાંધ્યા વિવાહનો ભોગ બન્યા હતા. તેમને પણ જ્ઞાતિબંધ નડ્યા હતા. શ્રી બેચરદાસે બે કરતાં વધુ વખત લગ્ન કર્યા હતા પણ તેની પાછળનો આશય સંતાન પ્રાપ્તિનો તેમજ જૂના જ્ઞાતિ બંધનો તોડવાનો હતો. તેમની બે પત્નીના નામો નાનીમાં અને આદિમાં હતા. તેમને સંતાનોમાં શંભુપ્રસાદ, પૂનમચંદ અને બે પુત્રીઓ હતી. પુત્રીના નામો મહાલક્ષ્મી અને મહુબા હતા. મહાલક્ષ્મીના નામે તેમણે મહાલક્ષ્મી ફીમેલ ટ્રેનિંગ શાળા બંધાવી હતી. બેચરદાસ લશ્કરીની હવેલીનો વૈભવ એક રજવાડા જેવો હતો. તેઓ રજવાડી જીવન જીવતા હતા પણ તેમનામાં તે સમયનું દુર્વ્યસન પ્રવેશ્યું ન હતું. શુદ્ધ શાકાહારી હતા અને મદ્યપાનથી પર હતા. કારણ તેઓ ખૂબ જ ધાર્મિક વૃત્તિ વાળા હતા. તેઓ સને ૧૮૮૯ના ડિસેમ્બરની ૨૦ મી તારીખે ૭૨ વર્ષની ઉંમરે કૈલાશવાસી થયા.

સમાજ સુધારણાની પ્રવૃત્તિ

નર્મદ, ભોળાનાથ, મહિપતરામ, કરસનદાસ કે દુર્ગારામ જેવા વિવિધ સમાજ સુધારકોમાં બેચરદાસ લશ્કરીનું સ્થાન જુદા પ્રકારનું હતું. તેઓએ અન્ય સુધારકોની માફક પદ્ધતિસરનું શિક્ષણ મેળવ્યું ન હતું અથવા સમાજ સાથે સંકળાયેલ કોઈ સરકારી નોકરોના પદમાં ન હતા. જ્યારે અન્ય સુધારકો શિક્ષકો અથવા ન્યાય ખાતા સાથે સીધા સંપર્કમાં હતા. શિક્ષણ એ સમાજ સુધારણા માટેનું શ્રેષ્ઠ માધ્યમ હતું. આ

ઉપરાંત બીજી વિશિષ્ટતા એ હતી કે બેચરદાસ જે જ્ઞાતિમાંથી આવતા હતા. તે જ્ઞાતિમાં બીજા અન્ય કોઈ સુધારકો થયા ન હતા તેમજ તેમના સમકાલીન સુધારકો પણ કોઈ તેમની જ્ઞાતિમાંથી હતા નહીં. બેચરદાસે જે જ્ઞાતિનું નેતૃત્વ કર્યું હતું તે જ્ઞાતિ શિક્ષણની બાબતમાં ખૂબ જ પછાત હતી. ‘ભણ્યો કણબી કુટુંબ બોળે’ તેવી જેમ માન્યતા પ્રવર્તતી હોય, બીજું જ્ઞાતિનું પીઠબળ ન હોય, અંધશ્રદ્ધા અને વહેમમાં ફસાયેલો સમાજ હોય તેમાં કામ કરવાનું કેટલું કપરું હોય તેનો વિચાર આપણે કરી શકીએ છીએ. ઘણા ખરા સુધારકોએ માત્ર કાગળિયા પર સમાજ માટે લડાઈ આદરી હતી. જ્યારે બેચરદાસ જાતે અધિકારીઓને મળતા, મેળાવડાઓ યોજના અને તેઓ અધિકારીઓ પાસે કાયદા કરાવવા પ્રયત્નશીલ રહેતા. પાટડીના દરબાર શ્રીજોરાવરસિંહજી બેચરદાસના વિચારો સાથે હતા પરંતુ તેઓ વડોદરા ગાયકવાડ સયાજીરાવની જેમ કાયદા કરી શકવાની ક્ષમતા ધરાવતા ન હતા. કારણ તેઓની સત્તા તેમના સ્ટેટ પૂરતી મર્યાદિત હતી. કડવા પાટીદાર જ્ઞાતિ તેઓને આદરણીય ગણતી પણ તેઓ કાયદાનું પાલન તે જ્ઞાતિ પાસે કરાવી શકતા નહીં અથવા તેમની પાસે કોઈ સત્તા ન હતી. બેચરદાસ લશ્કરીએ તે વખતે દૂધ પીતી કરવાનો રિવાજ, બાંધ્યા વિવાહની નાબૂદી, બાળલગ્ન, વિવાહના ખર્ચાઓ, કરિયાવર, નાતવરાવો, ગોળબંધી જેવા ફરિવાજોની નાબૂદી તરફ પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હતું એટલું જ નહીં તે માટે જીવનના અંત સુધી ભારે પુરુષાર્થ કર્યો અને તેના મીઠા ફળ પાટીદાર સમાજને પ્રાપ્ત થયા.

સુધારણાના કાર્યક્રમો અમલમાં મુકવા માટે સુધારકોએ નિશાળો, સભાઓ અને વર્તમાન પત્રો જેવા ત્રિવિધ સાધનોની આવશ્યકતા શરૂઆતમાં જોઈ. નિશાળો સ્થાપવાનું કામ સરકારે ઉપાડી લીધું અને બીજા બે સાધનોમાં પણ સરકારી અમલદારોની સહાનુભૂતિ તથા સહાય મળવા લાગી. રાવ બહાદુર બેચરદાસ લશ્કરીએ પણ શિક્ષણ સંસ્થાઓ ખોલવામાં આર્થિક મદદ કરી અને અંગ્રેજ અમલદારો જેવા કે સ્કોટ ફોરબસ, ફર્નાન્ડીઝ, બોરડોલ, શેફર્ડ ગવર્નર ફીટઝરલ્ડની દોસ્તીનો અને વગનો લાભ લીધો. દેશી રાજ્યકર્તાઓ પણ આ દેખાદેખીમાં આવી સુધારાઓ કરવા તત્પર થયા. એટલે રાજવી જોરાવરસિંહજીએ બેચરદાસની વગથી અંગ્રેજી અમલદારોની મદદ મેળવી કડવા કુળની દીકરીઓના સંરક્ષણ સારું કેટલાક નિયમો ઘડ્યા. કણબી હિતેચ્છુ રાજવી સયાજીરાવ ગાયકવાડે પણ બાળલગ્ન વગેરે નાબૂદ કરવામાં અને કણબીના દીકરા દીકરીઓમાં ફરજિયાત શિક્ષણ ફેલાવવા માટે પ્રયત્નો કર્યા તેમાં પણ બેચરદાસ છે ને ખૂબ મદદ મળી તે પણ રાજવી રાજ્યમાં અંગત સંબંધનું ફળ હતું. શેઠ બેચરદાસ ધનિક અને ખાનદાની હોવાથી દેશ ઉજ્જતીના કાર્યમાં અને સમાજ સુધારણાના કાર્યમાં દ્રવ્યની પણ સારી એવી સહાય આપી હતી. મોટા ભાગના સુધારકોનું ધ્યાન સમાજની માન્યતાઓ અને રૂઢિઓમાં ફેરફાર કરવા તરફ હતું. જ્યારે બેચરદાસે જ્ઞાતિના વાડાઓ સમાજ તંત્રના પાયામાં જડ કરી બેઠેલી દૂધ પીતી જેવા અનિષ્ટ તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું.

ગુજરાતના પાટીદારોમાં કન્યાઓને દૂધ પીતી કરવાની પ્રથા ચાલુ હતી અને તેને કારણે કન્યાઓની ભારે અછત જોવા મળતી હતી. અંગ્રેજોએ દૂધ પીતી કરવાની પ્રથાને ગુનો ગણીને તેને જડમૂળથી નાબૂદ કરવાના આશયથી ૧૮૭૦ માં એક્ટ નંબર આઠ પસાર કર્યો. આ ઉપરાંત અમદાવાદના

જજ અને કલેક્ટર બોરોડોલે પણ કણબીઓના ફરિવાજો બંધ કરવાના પ્રયાસો કર્યા. આ કાર્યમાં તેમને બેચરદાસ લશ્કરી અને પાટડી દરબાર શ્રી જોરાવરસિંહ મદદ કરી હતી. આ આગેવાનોએ જ્ઞાતિના મેળાવડાવો ભરીને લોકોને સમાજ સુધારણા તરફ લઈ ગયા હતા. બાળલગ્ન તથા લગ્નના ખર્ચાથી જ્ઞાતિ, વ્યક્તિ અને કુટુંબીઓને કેટલું ભારે નુકસાન થાય છે તે બાબત તરફ ધ્યાન દોર્યું હતું. કડવા કણબી અને લેઉઆ કણબી બંનેમાં દૂધપીતીની ચાલ પ્રચલિત હતી. તેને દૂર કરવા સમગ્ર પાટીદાર કોમમાંથી આ રિવાજ નાબૂદ થાય તે માટે ઝઝૂમ્યા. તેમણે ૧૮૭૦ નો એક્ટ આઠ ઉત્તર ગુજરાતના કણબીઓને લાગુ પડે તે માટે પ્રયાસો કર્યા અને આ કાર્ય માટે ખાસ કરી સહી ઝુંબેશ ચલાવી. તેઓ ખાસ ઓગસ્ટ ૧૮૭૦ માં આ કામ માટે જ પુના ગયા. તેમણે સહી ઝુંબેશના કાગળિયા ગવર્નર શ્રી ફિટજાલ્ડને બતાવ્યા. આથી ગવર્નરે સયાજીરાવ ગાયકવાડની મદદ દ્વારા આ કાયદાને કડવા લેઉઆ કણબી જ્ઞાતિ ને લાગુ પાડવાનો હુકમ કર્યો અને ૧૮૭૦ ના કાયદા પછી દૂધ પીતી કરવાની પ્રથા ફોજદારી ગુનો બની.

પાટીદાર જ્ઞાતિમાં લગ્ન સમયે ખૂબ ખર્ચાઓ થતા હતા. લગ્ન સંબંધ સમયે પાળવાના થતા વિવિધ રીતરિવાજોને કારણે દીકરીના બાપને ઘણો ખર્ચો થતો હતો. તેને કારણે દીકરીઓની સ્થિતિ પણ ખરાબ થતી હતી. પાટીદાર જ્ઞાતિમાં બાંધ્યા લગ્ન અંગેનો રિવાજ પ્રવર્તતો હતો. રાવ બહાદુર બેચરદાસે તા:૧૩.૨.૧૮૭૯માં લગ્ન અંગેના ખર્ચમાં ખાસ કરીને ચાંદલા પૂરતની રકમમાં વધારેમાં વધારે રૂ.૧૦૦ સુધી આંકવા, જન્મ મરણની બિલકુલ ફી લીધા સિવાય નોંધ રાખવા, મરણ સમયે પોલીસ તરફથી થતી દરમિયાનગીરી બંધ કરવા અને લગ્ન ફરજિયાત રીતે રજીસ્ટર કરાવવા માંગણી કરી હતી. તેઓએ અરજીમાં લગ્ન પદ્ધતિની વિચિત્રતા દર્શાવી હતી. વળી તેના પરિણામે ભારે ખર્ચાઓ થાય છે તે તથા ખર્ચ ન કરી શકનાર લોકોને ઘણી મુશ્કેલીઓ આવે છે તે તરફ ધ્યાન દોર્યું. છેવટે આ બધાના કારણરૂપ એક જ તારીખના લગ્ન(બાંધ્યા લગ્ન) કરવાના રિવાજને દૂર કરવાનો કાયદો ઘડવાની માંગણી કરી હતી. તે પરથી લગ્ન સમયે થતા ખર્ચા ઓછા કરવાનો કાયદો ઘડવાનું કામ હાથ ધરી અમદાવાદના કલેક્ટર મે. બોરોડેલ સાહેબને કાયદાનો ખરડો કરી મોકલવા લખ્યું એટલે મે.કલેક્ટર સાહેબે ખરડો તૈયાર કરી સુધારા વધારા માટે રાવ બહાદુર શેઠ બેચરદાસને પૂછાવ્યું ત્યારે બેચરદાસે જન્મ, મરણ, પરણ, સગપણ, પુન:લગ્ન વગેરે ફી લીધા વગર નોંધવા, બાળકીના મરણ પ્રસંગે અગવડ ન કરવા અને સો રૂપિયાથી વધારે ચાંદલો નહીં લેવા વગેરેના સુધારા દર્શાવ્યા અને વધારામાં એ પણ વિનવવામાં આવ્યું હતું કે નવ,દસ અને અગીયાર વર્ષની લાંબી મુદતે એક જ તારીખે થતા લગ્ન (બાંધ્યા લગ્ન) ને બદલે અન્ય જ્ઞાતિઓની જેમ મરજી પડે ત્યારે સહુ સહુની સગવડે છુટા લગ્ન કરવાનો કાયદો ઘડવા માટે અભિપ્રાય પૂછવા અમદાવાદ પાટડી વિરમગામના દેસાઈઓ વગેરેનો મેળાવડો કરવા કૃપા કરવી જોઈએ. આમ તેઓ બાંધ્યા વિવાહના વિરોધી, છુટા લગ્નના હિમાયતી હતા. અને તે માટે તેઓએ લોકજાગૃતિ અને કાયદા દ્વારા સુધારો કરવા પ્રયત્ન કર્યા હતા. તેઓના સન્નીષ્ટ પ્રયત્નોને લીધે જ કડવા કણબી જ્ઞાતિના લગ્નને લગતા ખર્ચાઓ બાબતે નિયમ બનાવવાને ૧૮૭૦નો કાયદો બનાવવામાં આવ્યો હતો.

પાટીદારોમાં એ જમાનામાં ભણતર ઓછું હોય તે માટે બેચરદાસ લશ્કરીએ પ્રયાસો કર્યા. અમદાવાદમાં સૌપ્રથમ ગુજરાત કોલેજની સ્થાપના માટે તેમણે વડોદરાના મહારાજાની મદદથી એક ભંડોળ ઊભું કર્યું. કોલેજ ઉભી કરવા પ્રતિનિધિ મંડળ મુંબઈ ગયું તેમાં લશ્કરી શેઠ પણ હતા. તે પછી ૧૮૫૮માં અમદાવાદમાં ગુજરાત પ્રોવિંશિયલ કોલેજ શરૂ થઈ. તે પછી તેમણે સંસ્કૃત પાઠશાળા પણ સ્થાપી. એ જમાનામાં સ્ત્રી કેળવણી હતી જ નહીં ખુદ બેચરદાસને પોતાની દીકરી મહાલક્ષ્મી આઠ વર્ષની થતા સ્ત્રી શિક્ષકની જરૂર ઊભી થઈ એ ન મળતા તેમને કોલેજ ખોલવાનો વિચાર આવ્યો અને એ જમાનામાં એટલે કે ૧૮૭૪માં સ્ત્રી શિક્ષકોને તાલીમ આપવા મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજ શરૂ કરી. કોલેજનું ઉદ્ઘાટન ભારે દબદબાથી કરવામાં આવ્યું. એ સમારંભમાં ૪૦ વિદેશી અને ૫૦૦ દેશી સદગૃહસ્થો હાજર હતા. તે વખતે ગુજરાતી ભાષા માત્ર બજાર ભાષા હતી. વાંચવા લાયક કોઈ પુસ્તકો નહોતા. ઇ.સ. ૧૮૪૮માં એલેક્ઝાન્ડર ફાર્બસ સાહેબ અમદાવાદમાં આસિસ્ટન્ટ જજ તરીકે નિમાયા હતા. તેમણે જૂના ગુજરાતી સાહિત્ય સાચવવા ‘રાસલીલા’ રચી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની પણ રચના કરી. અમદાવાદમાંથી વરતમાન નામનું એક અખબાર પણ શરૂ થયું. લશ્કરી શેઠ આ સંસ્થાને રૂપ૦ આપી આજીવન સભ્ય બન્યા. પાછળથી તેઓ અધ્યક્ષ પણ બન્યા. કવિ દલપતરામ પણ તેમાં સભ્ય હતા.

૧૯મી સદીની એ જમાનાની પ્રજા જંતર-મંતર, ભૂત પ્રેત, મેલીવિદ્યા, મરણ પછી ટોળું ફૂટવું, પ્રેતભોજન-બારમું, સમર્પણના નામે ધર્મના ગાદીપતિઓ કે આચાર્યોને પોતાની સ્ત્રીઓ સમર્પિત કરવી, છોકરીઓને દૂધપીતી કરવી, બાળ લગ્ન કરાવવા, પહેરામણી લેવી, વિધવાઓને પરણવા ના દેવી જેવા કુરિવાજોમાં મસ્ત હતી ત્યારે બેચરદાસ લશ્કરીએ છેક એ સમયે આ કુરિવાજો ત્યજી દેવા આહ્વાન જગાવી હતી.

સમાપન

રાવ બહાદુર બેચરદાસ લશ્કરીએ પાટીદાર જ્ઞાતિમાં જોવા મળતા વિવિધ દૂષણો જેવા કે બાળકીને દૂધ પીતી કરવી, કન્યા વિક્રય, લગ્ન પ્રસંગે થતા ખર્ચાઓ, મરણ સમયે થતા ખર્ચાઓ, બાંધ્યા વિવાહ વગેરે જેવા દૂષણોને દૂર કરવા સંનિષ્ઠ પ્રયત્નો કર્યા હતા. આ સાથે સાથે પાટીદાર જ્ઞાતિમાં અને સમાજમાં શિક્ષણ વધે તેમજ ગુજરાતી ભાષાનું સંવર્ધન થાય તે માટે પણ કાર્યો કર્યા હતા. અને તેથી જ તેઓ ખરા અર્થમાં તેઓ સમાજ સુધારક બની રહ્યા.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. પટેલ મંગુભાઈ(૨૦૦૭),રાવબહાદુર બેચરદાસ અંબાઈદાસ લશ્કરી સી.એસ.આઇ. અમદાવાદ,શ્રી ચંદ્રવદન દુર્ગાપ્રસાદ લશ્કરી ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ.
૨. કણબી ક્ષત્રિય ઉત્પત્તિ અને ઇતિહાસ (૨૦૧૫)પરીખ પુરુષોત્તમ લલ્લુભાઈ,ઉંઝા,શ્રી ઉમિયા માતાજી સંસ્થાન
૩. નાકારણી ભીમજી (૨૦૧૪) ગુજરાતના પાટીદારો: એક પરિચય, અમદાવાદ :પાટીદાર હિતવર્ધક ટ્રસ્ટ
૪. પટેલ મંગુભાઈ (૨૦૦૮),કડવા પાટીદાર સભાઓમા સુધારકોનો અભિગમ (ઈ.સ.૧૯૨૦-૧૯૨૦) અમદાવાદ :પાટીદાર હિતવર્ધક ટ્રસ્ટ
૫. પટેલ દેવેન્દ્ર (૨૦૧૪),મહાજાતિ પાટીદાર,અમદાવાદ, નવભારત સાહિત્ય મંદિર
૬. સુતરીયા ઈશ્વરભાઈ (૨૦૧૬),પાટીદારોમાં પરિવર્તન અને પ્રશ્નો, અમદાવાદ,પાર્શ્વ પબ્લિકેશન

મંગુભાઈ નાગરદાસ મેવાડા સ્વતંત્રતા સેનાની

રબારી સુરેખાબેન જેઠાભાઈ

પીએચ. ડી. સ્કોલર, ગુજરાતી વિભાગ,

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ

સ્વતંત્રતા માનવજીવનનું ખરું સત્ય છે. જીવનનો સાચો સાર છે. જીવનનો અમીરસ છે. સારો સ્વાદ અને આસ્વાદ છે. વ્યક્તિ કે સમાજ એના વિના નિઃસત્ત્વ બની જાય છે. એનું મહત્વ સમજાય અને એને માટેની તીવ્ર તૃષ્ણ જાગે ત્યારે માનવ તેને અર્થે ગમે તે બલિદાન આપવા તત્પર થાય છે. જેણે ગુલામી ભાળી છે. તેને મન તો એનું મૂલ અનેકગણું વધી જાય છે. પછી તો એ એનો જ જાપ જપે છે, એ જ એની મંત્રદેવતા બની રહે છે. જેને જેવી સમજાય તેવી સ્વતંત્રતાને માટે માનવ મથતો જ રહે છે.

કોઈપણ ક્રાંતિ, વિપ્લવ કે બળવો અમુક જ કારણોને લીધે ઉદ્ભવે છે. તેવો ખ્યાલ અપૂર્ણ કહી શકાય. તેની પ્રક્રિયા વર્ષોથી ચાલતી હોય છે અને તાત્કાલિક કારણો તો માત્ર તેની ઉત્તેજિત કરે છે. ઉત્થાન કે આંદોલન માટેનાં પરિબળો પરાકાષ્ટાએ પહોંચતા તત્કાલીન બનાવો તેનાં પ્રારંભનું નિમિત્ત માત્ર બને છે. રાજકીય દમન, વહીવટી ગેરવ્યવસ્થા, લશ્કરી અસંતોષ, પરાધિનતાનું દુઃખ, આર્થિક શોષણ, સામાજિક ભેદભાવ, રંગભેદની નીતિ, રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ તથા ધર્મ પ્રત્યે ઉપેક્ષા કે તેને ઉચ્છેદવના પ્રયાસો, સંપ્રદાયિકતા કે ધર્મ નિરપેક્ષતાનો અભાવ, શાસિતોને શાસનમાં યોગ્ય હિસ્સો આપવાનો ઇનકાર વગેરે કારણોથી વિપ્લવ સર્જાય છે. અમેરિકા, ફ્રાંસ, ઇટાલી, રશિયા, આયલેન્ડ તથા કારણો જવાબદાર ગણાય.

આ સ્વતંત્રતામાં સૌથી મોખરે છે. રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતા, ભારતમાતાની સ્વતંત્રતા અને પોતાની જનનીને સ્વતંત્ર કરવા અને તેની પગની બેડીઓની જંજીરમાંથી મુક્ત કરવા જે સપુત્ર આગળ આવી લડે છે. તે ધનતાને આભારી છે.

આ બધામાં ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલું નાનકડું ઊંઝા પણ બાકાત રહ્યું ન હતું. ચારો તરફ શુરવીરો દ્વારા સ્વતંત્રતાની હાકલ પડી હતી. ત્યાં ઊંઝાના પનોતા પુત્ર “મંગુભાઈ નાગરદાસ મેવાડા” પણ કોઈ અંશે પાછળ ન હતા. જો તેમને યાદ ન કરીએ તો તે સરાસર વ્યાજબી નથી.

મંગુભાઈ નાગરદાસ મેવાડાનો જન્મ 31.12.1907 ના રોજ ઉત્તર ગુજરાતના મહેસાણા જિલ્લામાં આવેલા ઊંઝા ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતા નાગરદાસ સુથાર તરીકે કામ કરતા હતા અને તેમને નાનાલાલ નામનો એક નાનો ભાઈ હતો. તેમનો પરિવાર ઊંઝામાં રહેતો હતો, અને તેમના લગ્ન મણીબેન નામની સ્ત્રી સાથે થયા હતા, જેનાથી તેમને ચાર પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ હતી. બાળપણમાં, તેમણે ઊંઝાની પ્રાથમિક શાળામાં અભ્યાસ કર્યો અને અભ્યાસ માટે ખૂબ યોગ્યતા દર્શાવી. તેણે વિસનગરમાંથી મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી અને રૂ.ની લોન લઈને એન્જિનિયરિંગનો અભ્યાસ કરવા કરાચી ગયો. 1200. 1931માં તેઓ સિવિલ એન્જિનિયરિંગ પાસ કરીને મહેસાણા જિલ્લામાં પ્રથમ એન્જિનિયર બન્યા. શિક્ષણ પૂરું કર્યા

પછી તેઓ સિદ્ધપુર મિલના બાંધકામમાં જોડાયા. બાદમાં, 1942 માં, તેઓ વડોદરાના બરોડા કલાભવનમાં લેક્ચરર તરીકે જોડાયા.

1942 માં, આઝાદીની ચળવળ દરમિયાન, ઊંઝામાં મંગુભાઈના મિત્રોને જીવલેણ ગોળી મારી દેવામાં આવી હતી, જેનાથી તેમના પર ઊંડી અસર થઈ હતી. આ ઘટનાથી પ્રેરિત, તેમણે ચળવળમાં જોડાવાનું નક્કી કર્યું અને મહેસાણામાં બ્રિટિશ નિવાસસ્થાન પર હુમલો કરવાની યોજના બનાવી, પરંતુ તે અસફળ રહ્યું. પરિણામે, મંગુભાઈ અને તેમના સાથીઓની અંગ્રેજ શાસન સામે બળવો કરવાના આરોપમાં ધરપકડ કરવામાં આવી અને મહેસાણાની કોર્ટમાં કેસ ચલાવવામાં આવ્યો. તેને છ મહિનાની જેલની સજા ફટકારવામાં આવી હતી. તેમની મુક્તિ પછી, તેમણે અમદાવાદમાં અરવિંદ મિલ જેવા બાંધકામ પ્રોજેક્ટનો હવાલો સંભાળ્યો.

1948 માં ભારતની આઝાદી પછી, જ્યારે મોરારજી દેસાઈના નેતૃત્વમાં ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર એક થયા, ત્યારે મંગુભાઈને મુંબઈમાં બોમ્બે પ્રેસિડેન્સીમાં એન્જિનિયર તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા. તેમણે નવસારી અને અમરેલી જેવા ગુજરાતના વિવિધ જિલ્લાઓમાં ઝડપથી અને કુશળતાપૂર્વક માર્ગ નિર્માણના પ્રોજેક્ટ હાથ ધર્યા અને પાલનપુર-અંબાજી નવો રોડ બનાવ્યો. તેમણે અમદાવાદ, રાજકોટ અને પોરબંદરના હાઈવે પણ સુધાર્યા.

1960 માં, જ્યારે ગુજરાત એક અલગ રાજ્ય તરીકે સ્થાપિત થયું, ત્યારે જીવરાજ મહેતાએ મંગુભાઈને ગુજરાતના માર્ગ પરિવહન વિભાગમાં વરિષ્ઠ ઈજનેર તરીકે નિયુક્ત કર્યા. તેઓ અમદાવાદના નવરંગપુરામાં સ્થાયી થયા અને તેમના ભાઈ-બહેનોને તેમના અભ્યાસને આગળ વધારવા માટે પ્રોત્સાહિત કરતી વખતે તેમના બાળકોના શિક્ષણને પ્રાથમિકતા આપી. વધુમાં, તેમણે કુટુંબના એક જવાબદાર વડીલ તરીકે સેવા આપી હતી. મંગુભાઈએ સામાજિક કાર્યમાં ઊંડો રસ દાખવ્યો અને નવરંગપુરામાં વિશ્વકર્મા મેવાડા છાત્રાલયના પહેલા માળના બાંધકામ માટે અન્ય કાર્યકરો સાથે સક્રિયપણે દાન એકત્ર કર્યું. તેણે પોતે પણ ઉદાર હાથે દાન આપ્યું હતું. ડિસેમ્બર 1962માં સરકારી સેવામાંથી નિવૃત્ત થયા પછી પણ તેમણે વધુ ચાર વર્ષ સેવા આપી. ભારત સરકારે તેમને તામરા પત્રથી સન્માનિત કર્યા અને મંગુભાઈનું 13.08.1980 ના રોજ અવસાન થયું.

હજારો સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓએ તેમની કારકીર્દીની તકો જાતિ કરી કે તેમની તકો છીનવાઈ ગઈ. શિક્ષણ છોડવું પડ્યું. નોકરી ગુમાવવી પડી કે સ્વેચ્છાએ ત્યાગ કર્યો. ધંધો-રોજગારનું નુકશાન વેઠવું અને સંપત્તિ-માલસમાન જપ્તીમાં ગુમાવ્યા. સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓના આશ્રિતોને પણ ઘણું સહન કરવું પડ્યું છે. સગવડો ગુમાવવી પડી અને અગવડો તથા ત્રાસડી સહેવી પડી અને ભૂગર્ભવાસમાં ભટકવું અને હાડમારીઓ વેઠવીએ ઘણા સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીમાંની તકદીર હતી.

સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓને જે તે સમયે બૃહદ સમાજમાં તો વાહવાહી અને માન મળ્યા અને આઝાદી પછી ઘણાને પેન્શન તથા સન્માન મળ્યા. પરંતુ મોટા ભાગના સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓને વિશેષ કરીને ભાંગફોડ

અને ક્રાંતિકારી ચળવળ કરતાં સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓને અપવાદ બાદ કરતાં કુટુંબીજનો, સગા-સબંધીઓ તથા પાડોશી-પરિચિતો તરફથી અપમાન અને તિરસ્કારનો ભોગ થવું પડ્યું હતું. પરંતુ ‘સ્વાતંત્ર્યનો પંથ છે. શૂરાનો, નહિ કાયરનું કમ જોને’ એ સૂત્ર ધ્યાને રાખી સૌ સ્વાતંત્ર્યવીરોએ ત્યાગ અને બલિદાનો ખુશીથી અને ગૌરવભેર સ્વીકાર્યો હતા. ફાંસીના માંચડે પણ હસતાં હસતાં અને ‘ભારત માતાની જય’ કે ‘વંદેમાતરમ્’ જેવા ઉદ્દઘોષ સાથે ચડી ગયા હતાં.

આ સ્વતંત્રતામાં સૌથી મોખરે છે, રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતા, ભારતમાતાની સ્વતંત્રતા અને પોતાની જનનીને સ્વતંત્ર કરવા અને તેની પગની બેડીઓની જંજીરમાંથી મુક્ત કરવા જ સપુત્ર આગળ આવી લડે છે તે ધન્યતાને આભારી છે.

સંદર્ભસૂચિ

૧. પટેલ મોહનભાઈ (સં.), “મહેસાણા જિલ્લા સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકોનો ટૂંકો પરિચય”, મહેસાણા જિલ્લા સ્વાતંત્ર્ય સૈનિક સંઘ, મહેસાણા.
૨. પટેલ મંગુભાઈ રા., “ભારતના સ્વતંત્ર સંગ્રામો અને તેના ઘડવૈયાઓ”, તૃતીય આવૃત્તિ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ અમદાવાદ, ૧૯૯૪.

ડૉ. એની બેસન્ટનું હોમરૂલ આંદોલનમાં પ્રદાન

ડૉ. તરુલતા વી. પટેલ

અધ્યાપક સહાયક, સંસ્કૃત વિભાગ,

મણિબેન એમ. પી. શાહ મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, કડી, ગુજરાત

ડૉ. એની બેસન્ટનું જીવન

એની બેસન્ટ નો જન્મ 01 ઓક્ટોબર 1947માં ઇંગ્લેન્ડમાં થયો હતો. તેમની માતા એમિલી મોરીસ આયર્લેન્ડના હતા તેથી તે પોતાને એક આયરિશ મહિલા સમજતી હતી. તેમના પિતા વિલિયમ વુડ હતા જે ઇંગ્લેન્ડના એક પ્રસિદ્ધ ડોક્ટર હતા. ઇ.સ. 1867 માં તેમના લગ્ન રેવેરેન્ડ ફ્રેંક બેસન્ટ સાથે થયા હતા. પરંતુ ડૉ. એની બેસન્ટ અને તેમના પતિના વિચારોમાં ખૂબ જ અસમાનતા હતી. જેને કારણે તેમનું દાંપત્યજીવન સુખમય ન હતું. સંકુચિત વિચારો વાળો પતિ અસાધારણ વ્યક્તિત્વ ધરાવનારી સ્વતંત્ર વિચારોવાળી અને આત્મનિર્ભર મહિલાને રાખી શક્યો નહીં. ડૉ. એની બેસન્ટે ઇ. સ. 1870 સુધીમાં બે બાળકોની માતા બની ચૂક્યા હતા. ઇ. સ. 1874 માં તેમણે તેમના પતિ પાસેથી છૂટાછેડા લઈ લીધા હતા. પછી ડૉ. એની બેસન્ટ ને કટોકટીનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. તતેઓ મુક્ત વિચાર સાથે સંબંધિત લેખો લખીને નાણાં કમાઈ લેતા હતા.

ડૉ. એની બેસન્ટ એ જ સમયે ચાર્લ્સ ફોડલ ના સંપર્કમાં આવ્યા અને હવે તેઓ સંદેહવાદીની જગ્યાએ ઇશ્વરવાદી થઈ ગયા હતા. કાનૂની સહાયતાથી તેમના પતિએ તેમની પાસેથી તેમના બંને બાળકો હાંસલ કરી લીધા હતા. આ ઘટનાથી તેમને ઘણું દુઃખ થયું હતું. તેઓએ બ્રિટનના કાનૂનની નિંદા કરતાં કહ્યું હતું કે "આ અત્યંત અમાન્ય કાનૂન છે, જેણે બાળકોને પોતાની માતાથી અલગ કરી દીધા." બાળકોને પોતાનાથી અલગ થયા બાદ ડૉ. એની બેસન્ટે નક્કી કર્યું કે હું મારા દુઃખોનું નિવારણ બીજાના દુઃખોને દૂર કરીને જ કરીશ અને બધા જ અસહાય તેમજ અનાથ બાળકોની માતા બનીશ. પોતાના આ ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા તેમણે પોતાનું બાકીનું જીવન પીડિત ગરીબ અનાથ લોકોની સેવામાં વ્યતિત કરી દીધું.

ઈ.સ. 1874 માં પ્રથમ વખત તેમણે ભારત વર્ષ માટે પોતાના વિચારો પ્રગટ કર્યા. તેમના લેખો અને વિચારોથી ભારતીયોના મનમાં તેમના માટે સ્નેહ ઉત્પન્ન કર્યો. હવે તેઓ ભારતીયોની વચ્ચે રહીને કામ કરવાનુંદિવસ રાત વિચારતા હતા. ઇ.સ. 1881 માં એની બેસન્ટથીયોસોફિકલ સોસાયટીના વિચારોથી પ્રભાવિત થયા હતા. તેમણે શક્તિશાળી અદ્વિતીય અને વિલક્ષણ ભાષણ આપવાની કળાને લીધે ટૂંકા સમયમાં જ થીયોસોફિકલ સોસાયટીના મુખ્ય પ્રમુખ વક્તા બની ગયા હતા. તેમણે સમગ્ર વિશ્વને થિયોસોફિકલ શાખાની મદદથી એકતાના સૂત્રમાં બાંધવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. અને આપણા માટે એ ગૌરવની વાત કહેવાય કે તેમણે ભારતને થીયોસોફિકલની ગતિવિધિનું કેન્દ્ર બનાવ્યું હતું. તેઓ ભારતમાં ઇ. સ. 1893 માં આવ્યા. ઇ. સ. 1903 સુધીનો તેમનો મોટાભાગનો સમયવારણસી વિત્યો. ઇ. સ. 1907 માં

તેઓ થિયોસોફિકલ સોસાયટીના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાઈ આવ્યા હતા. ભારત માટે રાજકીય સ્વતંત્રતા ખૂબ જ આવશ્યક છે તેવું તેઓ માનતા અને આ સ્વતંત્રતાના ઉદ્દેશને પ્રાપ્ત કરવા માટે 'હોમ રૂલ આંદોલન'માં આયોજનની આગેવાની લીધી હતી.

એની બેસન્ટ વારાણસીને પોતાનું ઘર માનતા હતા અને તેથી જ તેમણે ઈ. સ. 1808 માં વારાણસી બનારસના એક નાના ઘરમાં બે ધોરણના શિક્ષણ કાર્યથી શરૂ કરેલી શાળાને જે આગળ જતા જે બનારસ હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયમાં પરિણમી. 20 સપ્ટેમ્બર 1933 માં તેમનું અવસાન થયું. પોતાનું આજીવન વારાણસીને ઘર માનતા હોવાથી તેમની અસ્થિઓને વારાણસી લાવવામાં આવ્યા હતા.

હોમરૂલ લીગની સ્થાપના અને હોમરૂલ આંદોલન

ભારતીય રાજનીતિમાં શ્રીમતી એની બેસન્ટનું નામ હોમરૂલ આંદોલન સાથે જોડાયેલું છે. ઈ.સ. 1914 ની આસપાસ શ્રીમતી એની બેસન્ટે ભારતની રાજનીતિમાં સક્રિય રીતે પ્રવેશ કર્યો હતો. થિયોસોફિકલ આંદોલનના નેતાના રૂપમાં એમનું નામ આખા વિશ્વમાં ફેલાઈ ગયું હતું. શ્રીમતી એની બેસન્ટે ભારતના સ્વાધીનતા સંગ્રામને નવી દિશા આપી ભારત વર્ષના ધાર્મિક, શિક્ષણ, સામાજિક અને સંસ્કૃતિના પુનઃ નિર્માણ માટે તેમણે કાર્ય કર્યું હતું. એના કારણે તેમનું નામ બધા શિક્ષિત અને પ્રબુદ્ધ ભારતીયો ના મોઢા પર ચડી ગયું હતું. શ્રીમતી એની બેસન્ટે ભારત વર્ષને તેની માતૃભૂમિ માનતા હતા. ભારત વર્ષના રાજનીતિક પુનરુત્થાનના ઉદ્દેશ્યને સામે રાખીને તેઓ કોંગ્રેસમાં સામેલ થઈ ગયા. શ્રીમતી એની બેસન્ટેની પ્રતિભા બહુમુખી હતી. તેમની વિદ્રતા ઘણી બધી હતી. બુદ્ધિ પણ અલૌકિક તેમજ ઈચ્છા શક્તિ અદ્ભુત હતી. ખતરા સામે રમવું એ તેમનો સ્વભાવ હતો. તેમનામાં કાર્ય કરવાની અદ્ભુત શક્તિ હતી. અને જ્યાં સુધી કાર્ય પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી આરામ કરતા ન હતા. આમ એની બેસન્ટ શક્તિની સાક્ષાત મૂર્તિ હતા.

આયર્લેન્ડમાં એક સમયે હોમરૂલ આંદોલન ચાલતું હતું. તેનાથી એની બેસન્ટ ખૂબ જ પ્રભાવિત હતા. તેમણે બ્રિટિશ સરકારના એ મત નો વિરોધ કર્યો કે ભારતીયો સ્વતંત્રતા માટે યોગ્ય નથી. એની બેસન્ટ એવું ઇચ્છતા હતા કે દેશને જેટલું જલ્દી સ્વસાશન મળે તેટલું સારું છે. પરંતુ કોંગ્રેસનું કાર્ય ધીમી ગતિએ ચાલતું હતું. તેથી એની બેસન્ટ સંતુષ્ટ ન હતા. એની બેસન્ટે ડોમ નિયન સ્ટેટ નું લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમનું એક અલગ સંગઠન બનાવવાનો નિર્ણય કર્યો. એમનો વિશ્વાસ હતો કે યુદ્ધ કાળ આ આંદોલનનો આરંભ કરવા માટે સૌથી સારો અવસર છે. જૂન 1914 માં લોકમાન્ય તિલક છ વરસની જેલયાત્રા માંડલે મ્યાનમાર માં ભોગવીને હિંદ પાછા આવ્યા હતા. હિન્દના રાજકારણમાં પોતાનું આગવું સ્થાન ધરાવે છે પોતાની અન ઉપસ્થિતિમાં તેમના અનુયાયી ઓ કોઈ પ્રવૃત્તિ કરી ન હતી અને લોકમાન્ય ટિળક એવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યા હતા કે સ્વાધીનતા મેળવવા માટે ભવાળવાદિઓનો પણ સાથ જરૂરી છે. તેમણે સ્વાધીનતા ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા માટે ગૃહ સ્વાસાશન (હોમરૂલ) શબ્દ પસંદ કર્યો કારણ કે સ્વરાજ શબ્દમાં અંગ્રેજોને રાજબ્રોહની ગંધ આવતી હતી. આ વિગત જય કુમાર શુક્લ પોતાના પુસ્તક "ગુજરાતમાં હોમ

રૂલ આંદોલન"માં નોંધે છે. હોમરૂલ આંદોલન ટિળક અને એની બેસન્ટ દ્વારા શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. હોમરૂલ લીગની સ્થાપના બે વ્યક્તિઓ દ્વારા નીચે મુજબ કરવામાં આવી હતી.

1. લોકમાન્ય તિલક દ્વારા હોમરૂલ લીગ ની સ્થાપના

(એપ્રિલ 1916 માં પુના ખાતે)

2. ડૉ. એની બેસન્ટ દ્વારા હોમરૂ લીગની સ્થાપના (સપ્ટેમ્બર 1916 માં મદ્રાસ ચેન્નઈ ખાતે).

લોકમાન્ય તિલક દ્વારા હોમરૂલ લીગ ની સ્થાપના

લોકમાન્ય ટિળકે ગૃહ સ્વરાજ્યના પોતાના વિચારોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા માટે મુંબઈ, મધ્યપ્રદેશ તથા વરાડાના રાષ્ટ્રવાદીઓની એક પરિષદ પૂના મુકામે ડિસેમ્બર, 1915 માં બોલાવી. આ પરિષદે હોમરૂલ આંદોલન ચલાવવા હોમરૂલ લીગની સ્થાપના ને લગતા સૂચનો કરવા 15 સભ્યોની બનેલી એક સમિતિ બનાવી જેની ભલામણથી 28 એપ્રિલ 1916 ના રોજ હોમરૂલ લીગની સ્થાપના કરવામાં આવી.

એની બેસન્ટ દ્વારા હોમરૂલ લીગની સ્થાપના

ડૉ. એની બેસન્ટ પણ હિન્દના ગૃહ સ્વરાજ માટેના ખાસ આગ્રહી હતા. એની બેસન્ટ લોકમાન્ય તિલક અને જહાલવાદી નેતાઓ સાથેનો સંપર્ક વધતો ગયો તથા તેમની સાથે વિચાર વિમર્શ કરીને તેમણે ગુરુ-સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ માટે હોમરૂલ લીગની સ્થાપના કરવાનું નક્કી કર્યું. અને ઈસવીસન 1916 માં સપ્ટેમ્બર માસમાં મદ્રાસ ખાતે હોમરૂલ લીગની સ્થાપના કરી. થોડા દિવસોમાં તો મુંબઈ, કાનપુર, અમદાવાદ, વારાણસી, કાલિકટ, અહમદનગર વગેરે જેવા મોટા શહેરોમાં તેની શાખાઓ શરૂ કરવામાં આવી. 'New India' અને 'કોમન વીલ' સાપ્તાહિક દ્વારા હોમરૂલ આંદોલનનો જોરશોરથી પ્રચાર અને પસાર કરવામાં આવ્યો. એની બેસન્ટની પ્રખર વફાવત શક્તિ તથા અદ્વિતીય લેખન કલાને કારણે ઘણા ઓછા સમયમાં તેઓ ભારતના રાજકારણમાં આગલી હરોળમાં આવી ગયા. મોતીલાલ નહેરુ અને તેજ બહાદુર સપુ જેવા ઘણા નામાંકિત નેતાઓ શ્રીમતી એની બેસન્ટની હોમરૂલ લીગમાં જોડાયા હતા.

લોકમાન્ય ટિળક અને એની બેસન્ટની લીગ અલગ-અલગ રીતે કામ કરતી હતી. તો પણ બંને નેતાઓએ નક્કી કર્યું હતું કે તિલકની લીગ મુંબઈ તથા મધ્યપ્રદેશના વિસ્તારો પૂરતું પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર મર્યાદિત રાખે, જ્યારે ભારત ના બાકી વિસ્તારમાં એની બેસન્ટની લીગ કામગીરી બજાવશે. બન્ને લીગ ના ધ્યેય અને કાર્યક્રમ લગભગ સરખા હતા. જેમાં જાહેર સભાઓ, સરઘસો, શાંત દેખાવો વગેરે હતા. લોકમાન્ય તિલક અને એની બેસન્ટે પોતાના વર્તમાન પત્રોમાં ગૃહ સ્વરાજ્ય (હોમરૂલ આંદોલન)નો પ્રચાર કર્યો હતો. જેને પરિણામે મોટી સંખ્યામાં યુવાનો અને સ્ત્રીઓ આ આંદોલનમાં જોડાયા જેથી હોમરૂલ આંદોલનને બેવડું બળ મળ્યું.

હિન્દુઓનો મોટાભાગનો મધ્યમ વર્ગ, યુવાનો, સ્ત્રીઓ હોમરૂલ આંદોલનમાં જોડાતા સરકારની અકરામણ વધી. આથી હિન્દુ સરકારે પ્રાંતિક સરકારોને પોતાના પ્રાંતોમાં આવી પ્રવૃત્તિઓની મનાઈ ફરમાવી. જેનો ભંગ કરીને એની બેસન્ટે મદ્રાસ તેમજ દક્ષિણના વિસ્તારોમાં સભા, સરઘસ તેમજ બંધારણીય

પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી. આથી મદ્રાસ સરકારે એનીબેસન્ટ તથા તેના ખાસ સાથીદારોની જૂન 1917માં ધરપકડ કરીને તેમને નજરકેદ કર્યા અન્ય કાર્યકરોને હદ પાર કર્યા. મદ્રાસ સરકારની આવા અધિકારી પગલાની દેશભરમાં ભારે વિપરીત અસર થઈ એમના પરિણામે હોમરૂલ લીગની દેશભરમાં વધારે વેગવંતી બની. દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં પ્રચંડ વિરોધી દેખાવો થયા. લોકમાન્ય તિલકની સાથે કોંગ્રેસે પણ એની બેસન્ટ અને તેમના સાથીદારોની ધરપકડનો વિરોધ કર્યો. તેમજ સરકાર ની સામે બંધારણીય લડત શરૂ કરવાની ચેતવણી આપી. વળી એની બેસન્ટ તથા તેના સાથીદારોના છુટકારા માટે હજારોની સહી સાથેની અરજી ઇંગ્લેન્ડ મોકલવામાં આવી. મુસ્લિમ લીગ તથા તેના નેતાઓ મહમદ અલી ઝીણા, અલી ભાઈઓ વગેરે પણ હોમરૂલ લડતને સાથ સહકાર આપ્યો. આમ હવે જો સરકાર એની બેસન્ટ, અને તેમના નેતાઓને તાત્કાલિક છૂટા ન કરે તો કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગે સરકાર સામે સંયુક્ત રીતે સત્યાગ્રહ કરવાનો નિર્ણય લીધો જેથી સરકારે છેવટે એની બેસન્ટ અને તેના નેતાઓને છોડી મૂકવાની ફરજ પડી. જેથી એનીબેસન્ટની પ્રતિષ્ઠામાં ખૂબ જ વધારો થયો.

હોમરૂલ આંદોલનની અસરો

વિદેશોમાં ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિનો ફેલાવો

લોકમાન્ય ટિલકના પ્રયાસોથી અમેરિકાના જુદા જુદા શહેરોમાં સભાઓ યોજીને અખબારોમાં લેખો લખીને તથા પ્રચાર સાહિત્ય વહેંચીને હોમરૂલ આંદોલનનો સારો એવો પ્રચાર કર્યો. જેની અસર રૂપે લંડનમાં પણ હોમરૂલ લીગ ની શાખા સ્થપાઈ. તેમણે ઇંગ્લેન્ડમાં હિન્દના ગૃહ સ્વરાજ્ય માટે ઉદાર મતવાદીઓનો ટેકો મેળવ્યો. એનીબેસન્ટે પણ આમ સભાના ઉદાર મતવાદી સભ્યોને બ્રિટિશ સંસદમાં આ માટેના પ્રસ્તાવ રજૂ કરવા અવારનવાર પત્રો લખ્યા જેને પરિણામે આ સભ્યોએ હિંદને ગૃહ સ્વરાજ્ય માટેનો પ્રસ્તાવ બ્રિટિશ સંસદમાં અવારનવાર રજૂ કર્યો પરંતુ તે પ્રસ્તાવને બહુમતી મળી નહીં. જોકે તેની નોંધપાત્ર અસર તો થઈ જ.

ઉદ્ભવ જહાલ નેતાગીરીનો ઉદય

ભારતમાં હોમરૂલ આંદોલનને પરિણામે કોંગ્રેસ તેમજ દેશમાંથી વિનમ્ર મવાળ નેતાગીરી લગભગ અદ્રશ્ય થઈ ગઈ. તેમાં પણ ઈ. સ. 1915 માં બે મહાન વિનમ્રવાદી નેતાઓ ગોખલે અને ફિરોજશાહ મહેતાના અવસાન બાદ મવાળ નેતાગીરી નો અંત આવ્યો. ઈસવીસન 1916 થી 1920 સુધી લોકમાન્ય ટિલક અને એની બેસન્ટ કોંગ્રેસના સન્માનનીય નેતા ગણાતા હતા. હોમરૂલ આંદોલનને વ્યાપક પ્રમાણમાં સામુહિક બંધારણીય લડત આપી અને આ જ લડતે ગાંધીજીની લડતનો પાયો નાખ્યો હોવાનું કહી શકાય.

મોન્ટેગ્યુ ચેમ્ફર્ડ સુધારો

હોમરૂલ આંદોલનમાં દિનપ્રતિદિન વેગ પકડતું જતું હતું. દેશમાં હોમરૂલ આંદોલનને પરિણામે સરકાર સામે લોકોનો અસંતોષ વધતો જતો હતો તથા પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધની પરિસ્થિતિ પણ હજુ સુધી ઇંગ્લેન્ડ

માટે કટોકટી ભરી હતી. આવા સંજોગોમાં હિન્દના લોકોને વધારે સમય સુધી નારાજ રાખવાનું બ્રિટિશ સરકારને યોગ્ય ન લાગ્યું. પરિણામે હિન્દી વજુર મેન્ટેન્સમેંટ પોતાની સંમતિથી 20 ઓગસ્ટ, 1917 ના રોજ સૂચિત સુધારાની વહેલી જાહેરાત કરી.

હિંદુ મુસ્લિમ એકતામાં વધારો

હોમરૂલ આંદોલનને પરિણામે કામ ચલાવ હિન્દુ મુસ્લિમ એકતા સધાઈ હતી. લોકમાન્ય તિલકે કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગ વચ્ચેના ઈ.સ.1916 ના લખને સમજૂતી ને હૃદય પૂર્વક આવકારી. તેથી તિલકના આવા વલણથી મુસ્લિમ આગેવાનો તેમજ મુસ્લિમો સારી સંખ્યામાં આંદોલનમાં જોડાયા હતા. આ લડતે સાધેલી હિંદુ મુસ્લિમ એકતા ને તે તેની નોંધપાત્ર સિદ્ધિ ગણાય. વળી એ નોંધવું ઘટે કે જ્યારે એની બેસન્ટે હોમરૂલ આંદોલન મોફફ રાખ્યું અને લોકમાન્ય તિલકને પોતાનો ટેકો ચાલુ રાખ્યો હતો.

આમ ડૉ. એની બેસન્ટ ભારત ની ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતી. જેનું યોગદાન સ્વાધીનતા આંદોલનના વિસ્તારમાં અત્યંત મહત્વ પૂર્ણ હતું. તે એક પ્રમુખ સમાજસેવી, શિક્ષક, લેખિકા અને પ્રમુખ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામી હતાં. ડૉ. એની બેસન્ટનો હોમરૂલ આંદોલન તેમની ભારતીય સમાજને નવીન ચિંતન અને સંસ્કૃતિક પરિવર્તન માટે મહત્વનું યોગદાન મનાય છે.

સંદર્ભ સૂચિ

1. આધુનિક ભારતનું સામાજિક અને રાજનૈતિક ચિંતન - અવસ્થી.
2. એની બેસન્ટ - ઐથ્યર, રામાસ્વામી. સી. પી.
3. ઇન્ડિયન નેશનલ મૂવમેન્ટ - ગુપ્તા, ડી. સી.
4. આધુનિક ભારત - ડૉ. એસ. એલ. નાગોરી.
5. ભારતના રાષ્ટ્રીય આંદોલનો - ડૉ. એસ. એલ. નાગોરી
6. 1857નો ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ. સાવરકર, વીર વિનાયક દામોદર
7. ભારતનો ઇતિહાસ - ભરત ચૌધરી
8. ભારતીય સંવિધાન નો વિકાસ તથા રાષ્ટ્રીય આંદોલન- અગ્રવાલ, આર. સી.